

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Навчально–науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра
на тему: ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виконала:
студентка групи ІСТ 21-1
спеціальність 032 «Історія та
археологія»
Іванова Стефанія Юріївна

Керівник:
доктор філософії зі спец. «історія та
археологія», старший викладач кафедри
історії та теорії держави і права
Сухомлин Олександр Дмитрович

Рецензент:
доктор філософії зі спец. «історія та
археологія», асистент кафедри історії
Центральної та Східної Європи
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Гуменний Сергій Любомирович

Дніпро –2025

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

РОЗДІЛ 2. ПОЧАТОК ГОЛОДОМОРУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

2.1 Територія Голодомору 1932 р.

2.2 Політика та дії місцевого керівництва в період Голодомору 1932 - 1933 р.

2.3 Стан охорони здоров'я в період 1932-1933 р.

РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ТА МАСШТАБИ ГОЛОДОМОРУ 1933 РОКУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

3.1 Масштаби Голодомору 1933 р.

3.2 Демографічні наслідки Голодомору 1933 р.

3.3 Економічні наслідки Голодомору 1933 р.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 р.

4.1 Дитяча безпритульність

4.2 Суспільні та політичні настрої селян в період Голодомору

4.3 Надання допомоги голодуючим

ВИСНОВОК

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Голодомор 1932-1933 років - одна з найтрагічніших сторінок в історії України ХХ століття. На думку істориків, дослідників та свідків тих подій, це був не просто масовий голод, а цілеспрямований акт геноциду українського народу, вчинений тоталітарним сталінським режимом. Його наслідки були катастрофічними: 1 000 000 загиблих, зруйновані сім'ї, знищена соціальна структура села, втрата культурної спадщини та глибока травма, яку десятиліттями замовчували і витісняли з суспільної свідомості.

Особливого значення набуває регіональний вимір вивчення Голодомору 1932-1933 років. Наддніпрянщина, яка в ті роки була одним із центрів хлібозаготівель та індустріалізації, зазнала масштабних втрат, масових репресій, примусової колективізації, надмірних хлібозаготівельних планів, «чорних дощок» - все це призвело до глибокої соціальної катастрофи. Вивчення подій у конкретному регіоні дозволяє не лише краще зрозуміти масштаби трагедії, а й зберегти пам'ять про жертв на місцевому рівні.

Актуальність теми зумовлена як необхідністю подальшого вивчення подій Голодомору в контексті регіональної історії, так і важливістю формування національної історичної пам'яті, зокрема, дослідженням ситуації в Дніпропетровській області, що дозволяє простежити механізми реалізації репресивної політики на місцях, виявити особливості її перебігу та наслідки для місцевого населення.

Мета цієї роботи - дослідити перебіг та наслідки Голодомору 1932-1933 років на Дніпропетровщині, проаналізувати політичні, економічні та соціальні чинники, що сприяли голоду, а також висвітлити спроби збереження пам'яті про трагедію в регіоні.

Завданнями дослідження є:

1. Проаналізувати загальноісторичні передумови Голодомору;
2. Вивчити особливості його перебігу на території Дніпропетровської області;

3. Виявити наслідки голоду для соціальної структури та демографічної ситуації в регіоні;

4. Охарактеризувати сучасні підходи до вшанування пам'яті жертв Голодомору в області.

Предмет дослідження – прояви та наслідки Голодомору на території Дніпропетровщини.

Об'єктом дослідження є Голодомор як історичне явище.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Відомий вітчизняний історик, керівник Асоціації дослідження Голодоморів в Україні Василь Марочко зазначив, що на 2013 р., у світі налічувалося близько 18 тис. публікацій з історії голоду в 1932–33 років, які зафіксовані бібліографами України [1]

Мало яка подія світової історії викликала за останні три десятиліття такий пильний інтерес дослідників, як голод 1933 р. в Україні, який ще, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики називають Голодомором або геноцидом. Одними із дослідників голоду 1932-1933 рр. були : С. Кульчицький, В. Марочко, Г. Васильчук, Г. Касьянов, М. Шитюка та К. Назарова. Історіографічні статті опублікували В. Васильєв, Г. Васильчук, Л. Гриневич, В. Головка, В. Гудзь, С. Дровозюк, Я. Калакура, Г. Капустян, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Савельєв, Л. Слободян, А. Харченко, І. Шугальова та багато інших вітчизняних науковців.

Дослідження теми голоду в УСРР у своїх публікаціях історіографічного характеру розглядали російські вчені В. Данилов, М. Івницький, В. Кондрашин, Є. Осколков, І. Павлова, американські історики Дж. Мейс, М. Царинник, Е. Еплбом, канадські дослідники О. Андрієвська, Д. Марплз, Р. Сербин, Ф. Сисин, австралійські Р. Мур, Л. Мельничук-Морган, а також П. Перетц (Франція) та інші дослідники.

В науковому середовищі США, Канади, європейських країн на перших історіографічних етапах спеціальні дослідження наукових праць з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні практично відсутні. Виняток склали узагальнюючі історіографічні праці українських емігрантів, першу яких опублікував професор Українського вільного університету (УВУ), голова історичної секції Української вільної академії наук (УВАН) Борис Крупницький[2].

Однак, по мірі накопичення матеріалу, у 80-ті роки на Заході вже появились історіографічні наукові розвідки з теми Великого радянського голоду. Так, американо-канадський дослідник Голодомору й Голокосту

Марко Царинник, який досить скептично оцінював теорію голоду-геноциду, ознайомившись з інтерв'ю М. Маггеріджа, свідка подій 1933 р. в СРСР, описаних ним в книзі «Зима в Москві», навіть визнав деякі положення концепції організованого голоду у своїй біоісторіографічній розвідці[3].

Історіографічні аспекти містить і праця дослідника історії української еміграції, тодішнього президента УВАН у Канаді (1983–86) Михайла Марунчака [4]. Автором простежено формування зарубіжної історіографії Великого голоду, починаючи з перших повідомлень 1932 р. німецького репортера В. Штайна, британських журналістів Г. Джонса і М. Маггеріджа, американських кореспондентів Г. Ланга і В. Чемберлена та інших [4]. Водночас висвітлено інформаційні та організаційні сторінки історії боротьби за правду про трагедію українського народу, яку вели українські емігранти.

Одним з перших оглядів літератури з історії подій в Україні 1932– 1933 рр. опубліковано у звіті роботи «голодової» Комісії Конгресу США[5]. У звіті виділено два розділи з оглядом доробку радянських та західних науковців з проблем Голодомору.

Історіографічний аналіз, проведений членами комісії, охоплює початкові етапи (до середини 80-х років) формування історіографії радянського голоду 1932–33 років, пов'язані переважно з аматорськими дослідженнями української діаспори. Аналізується також діяльність найбільш відомих представників тоталітарного і ревізіоністського наукових таборів серед дослідників подій 1932–1933 років в СРСР – переважно Роберта Конквеста та його опонентів Роберта Девіса і Стівена Віткрофта. Колектив комісії на чолі з Джеймсом Мейсом визнавав Р. Конквеста першим вченим, що ретельно підійшов до вивчення голоду 1932–33 років в Україні та достовірно оцінив це явище. На думку членів комісії, автор монографії «Жнива скорботи» аргументовано визначив характер радянської продовольчої кризи початку 30-х років як штучно створений терор голодом [5].

За часів СРСР піонером повноцінного історіографічного дослідження доробку західних науковців і українських емігрантів про Голодомор 1932–1933 років став старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ Володимир Савельєв, який провів власний критичний аналіз наукових концепцій і методологічних підходів істориків зарубіжжя[6]. Дослідження В. Л. Савельєва здійснене загалом з позицій тогочасної марксистської моделі розуміння історії і критики «буржуазних фальсифікацій», але цінне передусім залученням до наукового обігу значного масиву невідомих широкому науковому середовищу СРСР творів представників різних ідеологічних і наукових напрямів. Джерельну базу його публікації становлять праці вчених і тоталітарного і ревізійністського напрямків, а також матеріали «Комісії Конгресу США у справі голоду в Україні», статті кінця 80-х років у часописах «Літературна Україна», «Известия», «Визвольний шлях», «The Village Voice» та ін. В. Савельєв проаналізував суперечливі моменти у висновках голодової Комісії Конгресу США, публікаціях українських емігрантів, довів неоднозначне ставлення до геноцидної версії Голодомору Мейса-Конквеста в професійних колах західних радянологів[6]. Менше з тим, історик вважав, що, через неможливість розширювати джерельну базу за рахунок розвідки архівних фондів, дослідники Заходу вичерпали себе з цієї теми: «Західна історіографія набула досить серйозного досвіду вивчення проблеми голоду, але ресурси її подальшого розвитку, на наш погляд, уже фактично вичерпано» [6].

Наприкінці 90-х років вітчизняними дослідниками опубліковано перші монографії історіографічного характеру, які суттєво допомагають в розумінні розвитку історіографічного процесу загалом і подій в Українській РСР у міжвоєнний період зокрема. Серед таких ґрунтовних праць, зокрема, важливих для розуміння методологічних та історіософських засад вивчення історіографії Голодомору, маємо виділити передусім монографію доктора історичних наук Віктора Коцура [7].

У 2000-х роках до історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми Голодомору найчастіше звертаються саме українські науковці. Серед них одним із найбільш глибоких і активних дослідників виявив себе керівник Центру дослідження геноциду українського народу, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України, доктор історичних наук Василь Марочко, який опублікував низку статей історіографічного та методологічного характеру.

У одній із двох статей, вміщених у виданні «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» [8.], вчений провів історіографічний аналіз публікацій російських науковців Н. Араловець, Д. Волкогонова, В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, В. Кондрашина, Є. Осколкова, О. Осокіної, В. Цапліна. Дослідження В. Марочком поглядів провідних російських істориків на причини, обставини і характер голоду 1932–33 років дало можливість йому виділити такі пріоритетні напрямки російської історіографії, як співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин голоду в СРСР, демографічні наслідки трагедії, підстави виділення української специфіки Голодомору. Історик відзначив заполітизований характер російської історіографії і уніфікований підхід до вивчення подій в СРСР 1932–1933 років: російські дослідники визнають штучний характер голоду, але розглядають його причини і обставини без врахування національно-територіальних особливостей.

Авторитетний український історіограф Ярослав Калакура тлумачить поняття «історіографічні джерела» як всю сукупність матеріалів, необхідних для розуміння процесу розвитку історичної науки [9]. Як свідчать довідники, переважна більшість публікацій, що побачили світ до 2012 р., вітчизняного походження. У бібліографії, яку склав канадський вчений Марко Царинник, станом на 1991 рік налічувалося понад 10 ис. книг і статей, серед яких, щоправда, переважали праці мемуарного характеру та публіцистичні статті в газетах зарубіжного походження. Тільки у трьох довідниках «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», виданих у 2001, 2007 і 2014 рр. бібліографами

Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, сумарно зафіксовано 18944 публікації, які вийшли друком на різних континентах. Та це не означає, що історія і наслідки Голодомору 1933 року користуються в українському суспільстві, а тим більше, поза її межами, заслуженою увагою громадськості і мають належне наукове осмислення. Тисячі публікацій, відомих на цей час, рідко виливаються у ґрунтовні монографічні дослідження, у яких би давався системний історіографічний та джерелознавчий аналіз такого величезного потоку інформації. Результати дослідження комплексу історичних джерел, що відбивають події радянської історії початку 30-х років, відображені в поодиноких монографіях, кількох десятках джерелознавчих статей та у відповідних розділах кваліфікаційних робіт. Важливе місце серед археографічних розробок теми займає дослідження, представлене першим комплексним оглядом радянських джерел і літератури з теми Великого голоду Джеймса Мейса, у звітній доповіді Конгресової президентської Комісії США з дослідження цієї трагедії [5].

Зокрема, відповідаючи критикам Р. Конквеста, історик наголосив на важливості такого джерела, як радянська преса, у якій регулярно друкувалися виступи можновладців та звіти з аграрних перетворень 30-х років [5]. Для деяких науковців, як-от старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Романа Подкура вивчення фондів радянських спецслужб міжвоєнної доби стало основним предметом кваліфікаційної роботи [10].

Доктор історичних наук Віктор Даниленко (Київ) також опублікував свої змістовні джерелознавчі дослідження архівних фондів СБУ у збірниках матеріалів та документів конференцій та окремих виданнях [11]. Ця група документів була предметом дослідження й деяких інших науковців [12]. Висновки про результати досліджень архівних документів доповідалися на наукових конференціях в Україні та за кордоном, публікувалися в різних часописах, збірниках відомими архівістами та археографами. Так, директор Українського інституту досліджень архівних справ та документальних студій

Ірина Матяш доповіла про російські архівні фонди з історії голоду 1932–1933 рр.[13].

Директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Георгій Папакін підібрав до друку документи про «чорні дошки», занесення на які вразило людомором сотні сіл [14.]. Різноманітні джерела з історії голоду спеціально дослідила старший науковий співробітник Інституту історії України Олександра Веселова. Історикиня послідовно та професійно аналізувала і збірники документів та матеріалів з історії голоду [15], і свідчення очевидців трагедії як історичні джерела [16] .

Серед джерелознавчих досліджень теми, на погляд дослідників, найбільшими за обсягом аналітичної інформації про архівні матеріали є статті відомих дослідників у галузі камеральної археографії та архівознавців, колишніх очільників Державного комітету архівів України, докторів наук Геннадія Боряка і Руслана Пирога. Загальний огляд українських архівних джерел з історії Великого голоду вперше було подано у 1990 р. в статті Р. Пирога, викладеній в Інтернеті [17].

У публікаціях, приурочених до 70-річчя Голодомору Р. Пиріг знову проаналізував документи з історії голоду у фондах архівосховищ України [18]. Основну увагу у своїх працях вчений надав матеріалам із фондів Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАГО) республіки, документи яких поділив на чотири групи:

- 1) матеріали ЦК Компартії України (фонд 1);
- 2) документи та листування обкомів партії;
- 3) документи вищих і місцевих органів влади; звернення, листи, скарги «низів», які складають найменшу групу через втрати у червні 1941 р., але частково збереглися в інших фондах. Р. Пиріг надав характеристику кожній групі документів і навів найбільш промовисті підтвердження насильницької політики влади політики влади в селі, яка набрала терористичних форм. Так, наприклад, цитуються витяги з листів Сталіну очільника компартії України

С. Косіора, який в кінці квітня 1932 р. писав, що будь які розмови про голод на Україні треба припинити, а 15 березня 1933 р. скаржився на масове голодування і смертність у 103-х районах республіки[18]. Насправді, за даними ДПУ, які Р. Пиріг, використавши «метод логічної критики», називає найбільш достовірними[19], – у березні голодувало вже 139 районів УСРР [19]. Водночас історик навів факти, зокрема, з доповідей про обстеження голодуючих районів комісіями Наркомату охорони здоров'я УСРР, які засвідчують, що і дані ДПУ, особливо щодо смертності, часто були неточними через недооблік на місцях або й навмисні фальсифікації, як, наприклад, у Київській області: «Прискіпливий аналіз статистики ДПУ дає приклади й фальсифікації даних, за якими проглядається стійка тенденція до зменшення фатальних наслідків голодомору» [19].

Р. Пиріг зупинився також на характеристиці фондів вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), найперше на зверненнях, скаргах і листах з місць, які складають левову частку документів фонду 1 архіву, де згруповані матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ВУЦВК). Як пише дослідник: «У них сконденсовано всю глибину трагедії голодомору, її багатолікі прояви, наївні сподівання на допомогу держави» [19].

Інший знаний фахівець у галузі камеральної археографії розробник національної архівної інформаційної системи, член-кореспондент НАН України Геннадій Боряк у дослідженнях структури і методики створення археографічних описів різного рівня застосував продуктивний системнофункціональний підхід. Зокрема, така методологія була представлена вченим ще у докторській дисертації та монографії 1995 р.[20] , а також у доповіді про публікацію джерел з історії Голодомору на представницькому симпозиумі в Гарвардському університеті «Великий голод 1932–1933 років». Згодом розширений і доповнений варіант доповіді був опублікований окремою книжкою в кембриджському виданні [21].

Значну цінність за своєю інформативністю та якістю аналізу має опрацювання Г. Боряком опублікованих документальних видань з історії Голодомору, які за підрахунками вченого, складають до 7 % від їх загальної кількості джерел і містять близько 5000 архівних матеріалів. «Вони дають нам можливість зробити концептуальні та юридичні висновки про умови, причини та наслідки антропогенного голоду. Більше того, на сьогоднішній день не залишається великої надії зробити нові сенсаційні відкриття відповідних документів» [22], – оцінює значення і перспективи пошуку цих джерел історикархівист. Г. Боряк високо оцінив праці свого колеги Р. Пирога, який, попри особистий ризик, ще в 1990 р. розв’язав «мішок архівних джерел» і опублікував перший збірник документів про Голодомор в Україні, а в 2007 р. – збірку із близько 700 документів з російських і вітчизняних архівів, з яких майже 40% вперше побачили світ. З-поміж інших цінних документальних видань до 75- річчя Голодомору дослідник виділив також збірку документів ДПУ–НКВД «Розсекречена пам’ять», матеріали якої дозволяють детальніше і точніше простежити методи масштабної війни влади із селянами у 1932–1933 рр. та її жахливі наслідки.

РОЗДІЛ 2. ПОЧАТОК ГОЛОДОМОРУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

2.1 Територія Голодомору 1932 р.

Як свідчать документи, вперше голод охопив більшу частину сільських районів Дніпропетровської області вже взимку 1931–1932 рр. А навесні в деяких з них, зокрема Новопразькому, Долинському, Межівському, Лихівському та Старокаранському, смертність набула масового характеру [23]. Показово, що про "продовольчі негаразди" у низці районів області голова ВУЦВК Г. Петровський інформував ЦК КП(б)У ще наприкінці лютого 1932 р., тобто під час хлібозаготівель [23]. Але партійні керівники залишилися незламними і вилучення зерна не припинили. Тим часом, за офіційними даними облздороввідділу, у 1932 році, у порівнянні з попереднім роком, загальний коефіцієнт смертності в розрахунку на тисячу населення зріс на Дніпропетровщині з 13,9 до 17,1 осіб, а в окремих містах та сільських районах (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське) цей коефіцієнт перевищив 20 осіб. [24].

Цілком природною реакцією селянок на брак харчів на Дніпропетровщині стали жіночі протести. Не маючи змоги дивитися на знесилених, виснажених дітей, колгоспниці приходили до сільрад та правлінь артілей і вимагали хліба. Ось як описується один з таких протестів в інформаційному листі Павлоградського райкому партії: «Село Кочережки. До артілі ім. Косіора прийшла група жінок, близько 30..., вимагаючи хліба та молока з такими словами: «Раз ви забрали в нас хліб та корів, то не дайте нам померти з голоду. Ми босі, голі, голодні... Ми ж ціле літо працювали, як прокляті, у нас від поту гнили сорочки – заробляли собі трудовні, а тепер сидимо і пухнемо з голоду» [25]. Загалом на Дніпропетровщині голодування тривали з грудня 1931 по травень 1932 року, зачепивши чимало сіл [26, 27, 28].

Щоб запобігти масштабному соціальному вибуху та забезпечити проведення посівної кампанії, в першій половині 1932 року уряди УСРР та

СРСР були змушені виділити насіннєву позику, а також надати продовольчу та грошову допомогу постраждалим районам. Ці райони отримали 100 тисяч карбованців, 200 тонн проса, 11 400 банок консервів, 9,1 тонни крупи та 9,1 тонни кондитерських виробів [29]. Звісно, це не могло поліпшити ситуацію, але поступово, з настанням нового врожаю, голод почав відступати. Проте вже восени 1932 року, через конфіскаційні хлібозаготівлі, населення Дніпропетровщини знову опинилося без продовольства.

В області почали фіксувати окремі випадки голодування серед селян, а масовий голод розпочався взимку і тривав до осені наступного року. Зокрема, різке зростання захворюваності та смертності від голоду наприкінці 1932 року (листопад-грудень) і особливо в першому кварталі 1933 року визнавав перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич у інформаційному листі до ЦК КП(б)У та РНК УСРР [30].

2.2 Політика та дії місцевого керівництва в період Голодомору 1932 - 1933 р.

Аналіз доповідних записок, листів та секретних директив Дніпропетровського обкому КП(б)У свідчить про те, що партійне керівництво області було добре обізнане з реальною ситуацією на місцях. Наприклад, 4 лютого 1933 року М. Хатаєвич у листі до ЦК ВКП(б) зазначав, що «становище в області дуже важке, в облвідділі ДПУ вже накопичилось чимало повідомлень про випадки голодної смерті, опухання та отруєння через вживання сурогатів». Він також виділив 10 районів Дніпропетровської області, зокрема Павлоградський, Апостолівський, Царекостянтинівський, Нововасилівський та інші, які мали найбільшу кількість голодуючих. У листі не йшлося про надання продовольчої допомоги населенню. Єдине, що турбувало першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У, — це формування насінневих фондів. З запланованих 12 мільйонів пудів вдалося зібрати лише 700 тисяч, причому кількість зерна, вилученого у селян, з кожним днем зменшувалася [31].

Першою реакцією обласної влади на повідомлення про масовий голод стало ухвалення Дніпропетровським обкомом КП(б)У 10 лютого 1933 року спеціальної таємної директиви з промовистою назвою «Про випадки голодування та голодних смертей». У документі районне керівництво звинувачувалося в «байдужості та бездіяльності». Зміст директиви свідчив про те, що партійні лідери області більше турбувалися не про порятунок голодуючих, а про приховування правди про Голодомор. Зокрема, обком зобов'язав райкоми та райвиконкоми «в подальшому ретельно повідомляти про всі випадки захворювань (і смертей) від голоду, а також про відповідні контрреволюційні чутки та випадки, які поширює куркульство, і результати перевірки цих повідомлень». При цьому особливо підкреслювалося, що створення «будь-яких комісій, реєстрацій та обліку подібних випадків» є неприпустимим [32].

В архівному фонді Дніпропетровського обкому КП(б)У були виявлені інформаційні листи від Царекостянтинівського, Високопільського, Нікопольського, Якимівського, Царичанського райкомів та Кам'янського міськкому КП(б)У. У цих документах наводилися дані, перевірені співробітниками, уповноваженими райкому, або лікарями. Обласна влада отримувала дані про кількість голодуючих та смертність від голоду не лише від райкомів партії, а й через облздороввідділ. Згідно з його директивою від 15 лютого 1933 року, райздоровінспектори зобов'язувалися надавати декадні звіти про виявлених хворих на цингу, з безбілковими набряками, виснаженням та різким малокрів'ям. У цих звітах обов'язково зазначалися вік хворих, їх соціальне становище, а також кількість тих, хто видужав або помер [33]. Наприклад, Павлоградський райздоровінспектор надав інформацію про хворих від голоду, які були госпіталізовані в Павлоградській райлікарні, поліклініці, а також у сільських лікарнях і амбулаторіях. У більшості випадків у діагнозах зазначалися «безбілкові набряки».

Окрім райкомів партії, інформацію про голодування населення збирали також органи прокуратури. Дільничні прокурори отримували дані про

населені пункти, уражені голодом, а також про кількість голодуючих, опухлих і померлих від голоду від райвиконкомів, після чого узагальнювали цю інформацію та передавали до облпрокуратури. Одне з перших спеціальних повідомлень про голод на Дніпропетровщині, підготовлене обласною прокуратурою, датоване 1 лютого 1933 року. У тексті представлені дані про суттєве збільшення смертності в національних албанських селах Нововасилівського району, зокрема в Гамівці, Георгіївці, Гірсівці та Дівнинському, протягом грудня 1932 – січня 1933 року [34.]. На основі інформації, зібраної протягом місяця, 27 лютого 1933 року Дніпропетровський обком КП(б)У підготував детальну доповідну записку, в якій узагальнено дані про ситуацію в регіоні. У документі інформація була структурована за кількома розділами: факти голодування, смертність від голоду, випадки вживання м'яса мертвих коней та іншої падаллі, факти симуляції голоду, провокаційні дії класово-ворожих елементів і заходи обкому.

Поширеність повідомлень про голод викликала помітне роздратування як обласної, так і республіканської партійної влади. Зокрема, М. Хатаєвич у своєму інформаційному листі до ЦК КП(б)У від 12 березня 1933 року підкреслював, що «в повідомленнях про смерті, опухання та інші подібні випадки часто спостерігається значне перебільшення». Він цинічно називав такі повідомлення «пухлими» настроями, які «поширюються, як зараза», і з якими необхідно «жорстоко боротися» [35.]. Партійне керівництво республіки, у свою чергу, звинувачувало керівників Дніпропетровщини в «перебільшеннях». У доповідній записці до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 року зазначалося, що Дніпропетровська область надмірно «афішує та підкреслює своє важке становище», пояснюючи це бажанням «отримати допомогу від ЦК» [35 с. 770.].

У часи масового голоду партійно-радянське керівництво Дніпропетровщини не зупинило експропріацію зерна у селян. Після офіційного завершення хлібозаготівель 5 лютого 1933 року виникла нова

задача – формування насіннєвих фондів. Станом на 25 січня 1933 року Дніпропетровська область була забезпечена посівним матеріалом лише на 8% [36.]. Цинізм і абсурдність ситуації полягали в тому, що насіння потрібно було збирати в голодуючому селі, яке терміново потребувало продовольчої допомоги.

Як і під час хлібозаготівель, особливу увагу приділили виявленню хліба, захованого в ямах. Селянам обіцяли, що у разі добровільного викриття власних ям із зерном для заповнення насіннєвих фондів до них не будуть застосовуватися репресії. Колгоспники, які виявлять ями з хлібом у інших, отримають 10–15% вилученого зерна. Водночас Дніпропетровський облвиконком та обком партії попередили «всі партійні і радянські організації, всі колгоспи і колгоспників», щоб вони «не сподівалися на отримання насіннєвої позики від держави», а повністю забезпечили «виконання всього плану ярової сівби» виключно за рахунок «виявленого та зібраного зерна» [37].

17 лютого 1933 року Дніпропетровський обком та облвиконком визнали, що процес формування насіннєвих фондів в області є незадовільним. За третю п'ятиденку лютого замість запланованих 1 мільйона 500 тисяч пудів зерна вдалося зібрати лише 160 тисяч пудів. Керівництво області вважало, що основною причиною невиконання планових показників є не брак зерна у колгоспників та одноосібників, а повільність і неефективність деяких районних партійних і радянських організацій, а також недостатня організаційна робота на місцях, зокрема в колгоспних бригадах [38]. Для прискорення формування посівних фондів обласний комітет та обласна виконавча комісія санкціонували застосування репресій проти окремих колгоспників, колгоспів та сіл, які «саботували» заповнення насіннєвих фондів і чинили опір підготовці до весняної сівби. Керівництво області фактично надало райкомам та райвиконкомам право організовувати масові обшуки серед селян. Села і колгоспи мали бути розділені на групи по 10–15 дворів, до кожної з яких призначали уповноваженого – «надійного місцевого

активіста або відрядженого працівника, щоб швидко досягти прогресу в надходженні насіння для цієї групи колгоспних дворів і, таким чином, впливати на інших колгоспників» [39].

Відповідно до рішення обласного комітету та обласного виконкому, на заводах, фабриках, в установах і вищих навчальних закладах Дніпропетровська формувалися бригади комуністів для відправки в села з метою «заготівлі насіння». Районні партійні комітети звітували про хід мобілізації у газеті «Зоря»: Амур-Нижньодніпровський районний партійний комітет повідомив, що «до села Підгороднього надіслано 10 комуністів», а Центрально-Нагірний районний партійний комітет виряджає «100 кращих робітників-комуністів» [40]. Село охопила нова хвиля обшуків і конфіскацій. Єдиним захистом для селян від озброєних «буксирників» зі спеціальними щупами у лютому 1933 року став міцний мороз, який заморозив землю. Спеціальні металеві щупи, виготовлені на заводах за замовленням обкому для пошуку ям з прихованим зерном, виявилися непридатними. Проте М. Хатаєвич у своїй статті «Бойова тривога», опублікованій у «Зорі» 20 лютого 1933 року, заспокоїв «ямовідкривачів»: «... Ми з великим успіхом будемо відкривати ями, коли настане відлига» [40 – С. 381.].

Оскільки голодуючі селяни не мали зерна, бригади та комісії, що займалися мобілізацією насіння, вдавалися до справжнього мародерства. Вони забирали гроші, продукти, домашнє майно, навіть дитячі іграшки. Відібрані продукти, такі як хліб, масло та сало, «буксирники» часто споживали прямо під час обшуків. Долинський дільничний прокурор повідомляв, що члени комісій перевіряли не лише селянські будинки та подвір'я, а й не цуралися особистих обшуків. Усе це супроводжувалося погрозами, знущаннями та навіть стріляниною по собаках [41]. У Божедарівському районі, зокрема в колгоспах «Правдивий шлях» Болтишської сільради та «Червоний господар» Божедарівської сільради, колгоспників викликали вночі до бригади і утримували їх до 2–3 години ночі, вимагаючи здати насіння [42.]. У зв'язку з відсутністю суттєвих змін у

формуванні посівних фондів, політвідділи МТС та райкоми партії знову розпочали збори бригад «для мобілізації колгоспників на збір насіння». Однак результати їхньої пропагандистської діяльності виявилися незадовільними. Наприклад, у Божедарівському районі багато колгоспників зовсім перестали відвідувати загальні збори, на яких обговорювали питання збору насіння. У відповідь правління колгоспів почало погрожувати їм штрафами у п'ять трудовнів [42].

Окрім «масово-роз'яснювальної роботи», політвідділи МТС також вдавалися до каральних заходів. Наприклад, політвідділ Олександрійської МТС виключив із бригади та колгоспу «Оновлене поле» С. Федченка та Є. Бадена за невиконання зобов'язань, які були дані бригадою щодо засипки посівного матеріалу [43.]. Карали також працівників колгоспу, які, замість формування насіннєвих фондів, роздавали зерно селянам, намагаючись врятувати їх від голодної смерті. Саме за такий «жахливий злочин» – роздачу колгоспникам на трудовні 40 центнерів пшениці – з колгоспу «Оновлене поле» виключили рільника Ф. Г. Гринченка та притягнули до кримінальної відповідальності [43]. Однак, навіть коли вдавалося зібрати посівний матеріал, його зберігання в колгоспах часто відбувалося в неналежних умовах через безгосподарність, що призводило до його втрат. Наприклад, політвідділ Олександрійської МТС виявив, що в колгоспах імені Сталіна в селі Бандурівка, «Комунар» у селі Ясинуватка та «Оборона країни» в селі Морозівка-1 зерно зсипали в сховища в сирому стані, що спричинило його замерзання. З початком відлиги виникла загроза, що насіння може нагрітися і згнити [44.].

2.3 Стан охорони здоров'я в період 1932-1933 р.

У умовах масового голоду, спричиненого браком продовольства, селяни Дніпропетровщини почали вживати в їжу різноманітні сурогати, багато з яких були небезпечними для здоров'я. Вони також вживали м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, а іноді навіть дохлих коней. Свідки цієї трагедії згадують, що голодні селяни «їли порожні кукурудзяні качани,

навесні – спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По берегах росли очерети, і люди також їх збирали та вживали». Інші свідчення розповідають, що «з гречаної полови пекли «маторжаники» – оладки, які було неможливо пережувати, і люди змушені були ковтати їх з великими труднощами. Це викликало сильні болі в животі, і люди страждали». Також згадують, що «коли якась коняка падала від голоду, на неї накидались інші голодні люди з сокирами» [45]. Це призводило до того, що селяни гинули не лише від голоду, а й від його наслідків, таких як інфекційні захворювання, зараження та отруєння.

Перші випадки масових отруєнь були зафіксовані на Дніпропетровщині вже взимку 1933 року. У селі Мала Лепетиха Великолепетиського району з 14 по 21 лютого померло 19 осіб, серед яких п'ятеро були дітьми та підлітками. 23 лютого загинуло ще десять людей. У селі Первомаївка захворіло десять осіб, одна з яких померла. Загалом у Великолепетиському районі було зафіксовано 30 летальних випадків [46]. Причиною отруєння стало вживання оладок, приготованих з диких рослин – мишію та реп'яху. Ознаки отруєння з'являлися через кілька годин після споживання, що призводило до смерті дітей протягом першої доби, а дорослих – на третю-п'яту добу. Клінічна картина отруєння виглядала наступним чином:

- Від мишію: одноразова блювота, закреп, підвищення температури, здуття живота, сильні болі в животі.

- Від реп'яху: запаморочення, багаторазова блювота, непритомність, погіршення зору, аритмія, сонливість. Смерть настала на фоні ціанозу [46].

Протягом наступних місяців ситуація з вживанням сурогатів на основі мишію не покращилася. 6 травня 1933 року в артілі «Спільне життя» Булахівської сільради Павлоградського району отруїлися 13 селян, з яких 12 померли. За даними Павлоградської райздоровінспекції, причиною отруєння стала так звана «мучка» (відходи), яка, як стверджують, була отримана від «Союзборошна» для годівлі коней. Після вживання цього продукту спостерігалися такі клінічні симптоми: сухість у роті, оніміння кінцівок,

напівсвідомий стан і судоми. Смерть настала через 2–4 години після початку захворювання, зазвичай після появи різких судом. Деякі колгоспники змішували «мучку» з кукурудзяним борошном, що призводило до оніміння пальців, яке згодом проходило [47.]. Аналіз цього сурогату, проведений Дніпропетровським санітарно-бактеріологічним інститутом, показав, що «мучка» виявилася «майже чистою культурою подрібненого мишію з невеликою домішкою вівсюга». У цьому борошні не було виявлено навмисно доданої отрути.

На Дніпропетровщині зафіксували випадки отруєння хлібом, виготовленим з борошна, що містило значну кількість маткових ріжків. Маткові ріжки – це хвороба злаків, спричинена сумчастим грибом *Claviceps purpurea*, який переважно паразитує на житі і має вигляд вигнутих ріжків. Для людини небезпечні високотоксичні алкалоїди, такі як ерготоксин, ерготамин і ергометрин, що містяться в цих ріжках. Ці сполуки можуть вражати як нервову систему (судомна форма), так і нервово-судинний апарат (гангренозна форма). Початкові симптоми отруєння алкалоїдами маткових ріжків включають шлунково-кишкові розлади, головний біль та втомлюваність. У важких випадках через кілька днів можуть розвиватися так звані ерготичні психози, які проявляються затьмаренням свідомості, занепокоєнням, страхом та тривожним, пригніченим настроєм. Часто виникають судоми, після яких може настати смерть. Іноді спазм периферичних судин призводить до гангрен. У червні 1933 року в Дніпропетровській області було зафіксовано кілька випадків отруєння матковими ріжками. Зокрема, в ніч з 10 на 11 червня в дитячих яслах села Соколове Новомосковського району отруїлися 34 дитини з 64, а також двоє дорослих. З 36 постраждалих 11 дітей віком від двох до п'яти років померли. У всіх постраждалих спостерігалися посиніння губ, пальців рук і ніг, оніміння кінцівок, а в деяких випадках — судоми та позиви на блювоту [48].

Численні постанови облвиконкому, які забороняли відпускати борошно без відповідного сертифікату та з вмістом маткових ріжків не більше 0,06%,

були відверто проігноровані Заготзерном та Союзмукою. Зокрема, на досліджене борошно сертифікати відсутні [48]. Зазвичай при випіканні хліба житнє борошно комбінували з пшеничним або борошном з інших злаків, які не містили маткових ріжків, що дозволяло дотримуватися встановлених норм.

Однак у червні 1933 року в райони Дніпропетровщини почали постачати лише житню муку з підвищеним вмістом маткових ріжків, що призвело до численних отруєнь. Отруєння селян хлібом, виготовленим з борошна низької якості та з великою кількістю домішок дикоростучих рослин, стало поширеним явищем під час Голодомору. Це борошно постачалося колективними господарствами для харчування колгоспників. Наприклад, аналіз зразка борошна з колгоспу «Переможець» у Царичанському районі, проведений Дніпропетровським санітарно-бактеріологічним інститутом, виявив значну кількість домішок частин насіння вузьколистого горошку. Дослідження зерна колгоспу «Червоний партизан» показало, що вміст пшениці становив лише 33%, тоді як березки – 5,48%, вузьколистого горошку – 30,6%, щетинника сирого – 12,1%, василька польового – 0,1%, а мишію – 0,45%. Насіння вузьколистого горошку містило алкалоїди, які є отруйними для людини. Вживання таких сурогатів призводило до отруєння селян у Царичанському районі [49]. Голодні селяни також гинули від вживання небезпечних сурогатів. Наприклад, у місті Павлоград з 13 на 14 лютого 1933 року було зафіксовано 12 випадків отруєння, з яких п'ять закінчилися летально через споживання «зацукрованого мигдалю», виготовленого з кісток диких абрикосів. У Сталіндорфському районі отруєння сталося через вживання макухи, а в Царичанському – через отруйні рослини, такі як кукіль, німиця та красавка [50, 51.].

Селяни помирали також через вживання продовольчої допомоги. Наприклад, у селі Заградівка Високопільського району з 1 січня по 3 квітня 1933 року було зареєстровано 86 смертей від голоду. Останні випадки

сталися через те, що виснажені колгоспники, отримавши допомогу, почали їсти сиру кукурудзу в качанах [52]. Отже, можна підсумувати, що тривале голодування населення Дніпропетровщини в 1933 році призвело до захворювання на пелагру – один із видів авітамінозу, що часто закінчувався летально. Основними симптомами цієї хвороби були зміни на шкірі, що й дало змогу виникнення терміна: від італійського слова "pella" – шкіра та "agra" – шорсткий. Під час хвороби спостерігалися блювота, пронос, який іноді змінювався на закріп, а згодом виникали психічні розлади – манія, меланхолія та циркулярний психоз [53]. Те, що пелагра була поширеним захворюванням в Україні у 1933 році, підтверджує секретний лист директора Державного інституту народного харчування, професора Черкеса, датований 11 травня 1933 року. У ньому зазначалося, що «виявлення пелагри починає проявлятися в квітні-травні, досягаючи яскравих проявів наприкінці травня – на початку червня» [54.]. У листі були вказані місяці, коли спостерігався пік Голодомору. Разом із цим листом до Дніпропетровського облздороввідділу надіслали матеріали Всеукраїнського наукового інституту харчування, в яких описувалися клінічні симптоми пелагри.

Слід зазначити, що «останні роки» співпали з періодом повної колективізації, яка призвела до дезорганізації сільськогосподарського виробництва та масового голоду в сільській місцевості. У матеріалах також зазначалося, що «хвороба має сезонний характер, виникаючи навесні та зменшуючи свою активність до осені»[54]. Ця «сезонність» пояснюється тим, що навесні у селян колективізованого села закінчувалися всі запаси продовольства, і їхній організм був остаточно виснажений.

Важливо зазначити, що в матеріалах прямо вказувалося, що «найчастіше пелагрою хворіло сільське населення»[55]. Причини цієї ситуації зрозумілі: міське населення отримувало продовольство за картками. При цьому цинічно акцентувалося на «соціальній небезпечності хвороби». Науковців державного інституту, як і владу в цілому, особливо турбувало те, що селяни хворіли навесні та влітку, під час посівної та збиральної кампаній.

Крім того, запущені випадки пелагри призводили до паралічів, психозів і, в результаті, до інвалідності. Отже, можновладці найбільше хвилювалися, що голодні селяни не зможуть працювати в колгоспах.

Не менш цинічно виглядає й визначення причин поширення пелагри в Україні. У матеріалах зазначалося, що випадки захворювання найчастіше фіксувалися в регіонах, де населення тривалий час харчувалося виключно кукурудзою. Проте «вивчення спалахів пелагри в Одесі та інших регіонах України показало, що всі зареєстровані хворі зовсім не вживали кукурудзи або споживали її в дуже малих кількостях» [56]. Очевидно, що у них не було не лише кукурудзи, а й інших продуктів харчування. Хоча в подальших матеріалах зазначалося, що «пелагра є наслідком тривалого, якісно неповноцінного харчування», не визнавалося, що саме тривале голодування населення стало причиною її поширення.

Щодо випадків захворювання на пелагру в Дніпропетровській області, начальник медично-санітарного управління Дніпробуду, Славін, повідомив, що в другій декаді травня 1933 року було виявлено п'ять хворих робітників. Славін дав дозвіл на їх фотографування за умови, що негативи будуть передані медично-санітарному управлінню [57]. Оскільки влада намагалася приховати будь-яку інформацію про Голодомор, заступник завідувача Дніпропетровського облздороввідділу Йоффе, отримавши відповідне повідомлення, суворо заборонив Славіну висвітлювати випадки захворювання на пелагру в пресі, фотографувати хворих. Крім того, вже зроблені фотографії разом із історіями хвороби та переліком вжитих заходів мали бути надіслані до облздороввідділу [58]. Фактично їх вилучали з метою знищення або засекречення.

Під час Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалось також зростання захворюваності на сап. Сап – це одне з найнебезпечніших інфекційних захворювань коней, яке проявляється у вигляді утрудненого дихання, виділень з носа, виснаження, набряків підщелепних залоз, а також сапних вузликів і виразок. Зараження сапом відбувається при спільному

перебуванні хворих і здорових коней, а також через заражені корми, пасовища, водопій, предмети догляду за кіньми та зброю. Люди, які доглядають за хворими кіньми, також можуть захворіти, якщо не дотримуються санітарно-гігієнічних норм. Сап є невиліковним, і виживання худоби в таких випадках трапляється дуже рідко. Російські науковці А.С. Донченко та Т.Н. Самолова зазначають, що «проблема поширення сапу серед коней загострилася у зв'язку з колективізацією села» [59]. Це пояснюється тим, що в новостворених колективних об'єднаннях худоба утримувалася в застарілих і примітивних приміщеннях, які не відповідали зоотехнічним стандартам.

Важливу роль також відіграла відсутність належного догляду. Щоб запобігти поширенню сапу, почали створювати так звані малеїнові господарства, де ізолювано утримували тварин, які позитивно реагували на пробу малеїном або у яких підозрювали захворювання на сап. Протягом 1932 року в СРСР було організовано 410 таких господарств, в яких утримували 90 тисяч коней [59]. Захворювання на сап у Дніпропетровській області в 1933 році було зумовлене не лише наявністю малеїнових господарств, а й голодом, який спонукав селян вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. Наприклад, у травні 1933 року в Верхньодніпровському районі спостерігався різкий сплеск захворюваності. На 10 травня захворіло п'ятеро осіб, двоє з яких померло. Як з'ясувалося, причиною захворювання стало вживання м'яса дохлих коней, яке продав завідувач салотопні в місті Верхньодніпровськ, Башкатов [60].

У червні 1933 року у Васильківському районі було зафіксовано випадки захворювання на сап серед селян. Постраждали двоє конюхів та п'ятеро колгоспників, які доглядали за худобою. Спалах захворювання стався через наявність трьох малеїнових господарств у селі Миколаївка: «Червоний авангард», ім. Фрунзе та ім. Чапаєва. У цих господарствах функціонувало дев'ять великих стаєнь, один ізолятор та безліч невеликих стаєнь, розташованих на окремих подвір'ях. Обстеження, проведене комісією облздороввідділу, виявило, що в малеїнових господарствах не дотримувалися

ветеринарно-санітарних норм: конюхів не інструктували щодо специфіки догляду за кіньми, хворими на сап. Крім того, не було спеціального одягу, дезінфекційних розчинів, рукомийників, мила та рушників. Завідувачка Дмитрівської лікарні, Барухіна, повідомила, що в селах Миколаївка і Дмитрівка відкрито продавали м'ясо та м'ясні вироби невідомого походження [61]. Схожі випадки були зафіксовані й в інших районах області. У період з травня по липень 1933 року на сап захворіли та померли конюхи малеїнових господарств Миропільської сільради Нікопольського району. Причиною захворювання стало також порушення санітарно-ветеринарних норм у цих господарствах [62].

Під час Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалось значне зростання випадків інфекційних захворювань, таких як висипний та черевний тиф, а також малярія. Епідемії були спричинені скупченням великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків та осиротілих дітей у промислових центрах і на залізницях. До цього додавалися порушення санітарних норм у дитячих будинках, медичних закладах, робітничих гуртожитках, на ринках і в місцях позбавлення волі, таких як БУПРи, промислові колонії та камери при райміліції, а також відсутність належного медичного обслуговування. Для ефективного проведення протиепідемічних заходів були необхідні кваліфіковані медичні кадри. Проте на початку березня 1933 року в Дніпропетровській області залишалося вакантними 40% лікарських посад. Облздороввідділ підкреслював необхідність звернення до республіканського Наркомату охорони здоров'я з проханням направити до області не менше ста фахівців з великих міст України [63].

Було ухвалено рішення відрядити до постраждалих районів 50 лікарів і 100 студентів, а також розгорнути додатково 2000 інфекційних ліжок, забезпечивши їх білизною та дезінфекційними засобами. Для фінансування цих заходів було виділено 300 000 карбованців, але цих коштів виявилось недостатньо. У зв'язку з цим Дніпропетровський облвиконком звернувся до

Раднаркому УСРР з проханням про виділення ще 600 000 карбованців на протиепідеміологічні заходи [64].

Додатковим чинником поширення інфекційних захворювань на Дніпропетровщині стала вербовка робітників на заводі імені Петровського в районі Середньої Волги, здебільшого серед мордви та чувашів, у жовтні-листопаді 1933 року. Серед 800 осіб, які були завербовані в першій партії, виявили понад сто випадків трахоми. Станом на 5 листопада 1933 року кількість хворих на трахому досягла 208 осіб. Дніпропетровський міськздраввідділ зафіксував, що під час набору не було проведено медичного огляду робітників [65]. Слід відмітити, що трахома – це тривале інфекційне захворювання сполучної оболонки очей, викликане хламідіями. Це соціально-побутова хвороба, передача якої відбувається через безпосередній контакт, при цьому заразним матеріалом є гній, слиз, слюзова рідина трахоматозного ока. Переноситься трахома брудними руками, речами, особливе епідеміологічне значення має користування у родині спільним рушником для обличчя, загальною постільною білизною, вмивання в одній посудині, особливо серед селян.

РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ТА МАСШТАБИ ГОЛОДОМОРУ 1933 РОКУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

3.1 Масштаби Голодомору 1933 р.

Згідно з інформацією Центрального комітету КП(б)У від 15 березня 1933 року, Дніпропетровщина опинилася в одному з найскладніших становищ серед інших областей республіки. На цю область припадало 60% усіх відомостей про голодуючих та понад 70% зареєстрованих смертей [66]. Навесні 1933 року з 45 сільських районів області 29 перебували в критичному стані. Особливо важка ситуація склалася у Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському та Мелітопольському районах, де смертність від виснаження стала масовою вже на початку лютого, практично одразу після офіційного завершення кампанії з хлібозаготівлі [67].

У селах Високопільського району, згідно з офіційними даними, наведеними в доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 року голодувало від 92 до 96% селянських родин [68]. У січні 1933 року в Мелітопольському районі смертність від голоду подвоїлася в порівнянні з груднем 1932 року [69]. Станом на 5 березня 1933 року в 40 районах, перевірених ДПУ, близько 7300 родин страждали від голоду, внаслідок якого померло 1844 особи. У доповідній записці ДПУ зазначалося: «Смерть від голоду фіксувалася в окремих випадках актами медичного розтину. Ці акти підтверджували, окрім виснаження та набряків, повну відсутність їжі, навіть рідини, у шлунку. Проте в більшості випадків смерть від голоду підтверджувалася свідченнями живих членів родини, які перебували в тяжкому стані» [23]. Згідно з повідомленнями з місць, кількість голодуючих зростала щодня. За інформацією ДПУ, значну частину цих людей становили колгоспники, які активно залучалися до трудових процесів і накопичили велику кількість трудовнів [23, с. 408.].

Голод вразив усіх: страждали не лише звичайні колгоспники, а й місцеві активісти, які займалися реквізицією хліба у своїх односельців.

Навіть ті, хто здійснював репресії — судді, слідчі та помічники дільничних прокурорів — також відчували на собі наслідки голоду, оскільки були відсторонені від закритих розподільників [70.]. Голод не обійшов стороною й передові райони, які виконали план хлібозаготівель, зокрема Новопразький. Тут із 29 сіл 12 опинилися в тяжкому становищі [71].

З березня 1933 року смертність від голоду почала масово поширюватися по всіх районах області. Це підтверджується аналізом динаміки смертності в окремих населених пунктах та районах. Наприклад, у селі Заградівка Високопільського району, за даними райздоровінспектора, у січні померло 8 осіб, у лютому – 46, у березні – 68, а за перші вісім днів квітня – 21 [72]. У Великопетиському районі, згідно з даними сільських рад, які, як зазначав райком партії, були неповними, спостерігалася така динаміка смертності: у січні – 104 особи, у лютому – 236, у березні – 614, у квітні – 735. Водночас відзначалося зниження народжуваності: у січні – 85, у лютому – 72, у березні – 69, у квітні – 50. Таким чином, з 1 січня до 1 травня 1933 року у Великопетиському районі померло 1689 осіб, тоді як народилося лише 276 [73].

Доведені до відчаю люди вдавалися до трупоїдства і канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані у П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Бердянському, Великотокмацькому районах [74.]. Мешканець с. Магдалинівка Новомосковського району П. Гром згадує: «Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих» [75]. Подекуди мали місце навіть випадки людодїдства серед дітей [76.] . Аналіз цієї сумної статистики в Дніпропетровській області свідчить, що подібні випадки найчастіше траплялися в багатодітних сім'ях, які найбільше страждали від нестачі продовольства.

Обласна прокуратура зафіксувала найбільшу кількість випадків канібалізму у весняні місяці: у квітні – 34 випадки, а в травні – 20. Найбільше випадків спостерігалось в таких районах: Павлоградський – 8 випадків, Синельниківський, Новопразький та Лихівський – по 5, а Долинський – 4

[77.]. Очевидно, що дані обласної прокуратури щодо кількості випадків канібалізму були неповними. Зокрема, за інформацією дільничного прокурора Олександрії Степанова, станом на 6 травня 1933 року в Новопраському районі було зафіксовано 14 випадків «людожерства», а в Олександрійському – 9 [78].

Для того щоб приховати всю інформацію про покарання людожерів, 22 травня 1933 року заступник ДПУ УСРР К. Карлсон видав директиву, відповідно до якої всі справи, пов'язані з канібалізмом, вилучалися з судів і передавалися на розгляд Судової трійки в органи ДПУ [79]. Згідно з дослідженнями Т. Вронської та Н. Платонової, проведеними на основі аналізу кримінальних справ, що зберігаються в Державному архіві МВС України, у 1933 році за канібалізм було засуджено 1483 особи (за 994 справами) до трьох – п'яти років позбавлення волі з перебуванням у концентраційному таборі, з яких 48 осіб походили з Дніпропетровської області. Ще в 1022 кримінальних справах обвинувачені отримали покарання у вигляді 10 років ув'язнення в концтаборі або смертної кари. Загалом, у 1932–1933 роках за канібалізм було засуджено 2505 осіб до різних термінів ув'язнення та смертної кари [80]. Оскільки в Кримінальному кодексі УСРР 1927 року не було статті, що стосується канібалізму, людожерів зазвичай притягували до кримінальної відповідальності за статтею 174 КК, яка передбачала покарання за розбій, що призвів до смерті [80. – С. 38.].

Іноді їхні дії підпадали під статтю 54-8 Кримінального кодексу — «учинення терористичних актів». Наприклад, 30 квітня 1933 року Судова трійка засудила до десяти років ув'язнення в концтаборі селянку з села Вербово-Шевченкове Павлоградського району М. Носач за цією статтею [81]. Однак були випадки, коли Судова трійка виносила вироки канібалам, які вже померли від голоду та супутніх хвороб. Наприклад, 31 липня 1931 року до п'яти років ув'язнення в концтаборі за трупоїдство була засуджена мешканка села Бородаївка Верхньодніпровського району Д. Лісогор, яка померла від виснаження та ентероколіту ще 27 липня [82].

Від голоду страждали не лише села, а й міста. 2 грудня 1932 року бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про зменшення норм хлібопостачання для робітників у зв'язку зі скороченням централізованого фонду борошна. Робітники 1-го основного списку почали отримувати 400 грамів хліба замість 600, а їх утриманці – 200 грамів замість 300. Робітники 2-го списку отримували 300 грамів замість 400, а їх утриманці – 200 грамів замість 300. Робітники 3-го списку отримували лише 200 грамів замість 400. Службовці 3-го списку зберегли норму в 200 грамів, а їх утриманці – 100 грамів замість 200 [83]. Голодували також працівники заводів Дніпропетровська: імені Петровського, імені Леніна, ДЗМУ, імені Молотова, імені Артема, імені Комінтерна та Коксохіму. Їм зазвичай ставили діагнози «безбілковий набряк» або «загальна слабкість» [84]. Міське населення області не могло компенсувати нестачу продовольства, що постачалося централізовано, купуючи продукти на базарі. Як зазначав М. Хатаєвич, у деяких районах області «базарів фактично не було». А в тих, що залишилися, ціни на продукти були явно завищеними для робітників: десяток яєць коштував 16 крб, літр молока – 4 крб 50 коп., а хліб – 13–15 крб за кілограм [85].

3.2 Демографічні наслідки Голодомору 1933 р.

Для Дніпропетровщини, як і для всієї України, наслідки Голодомору були жахливими. Це, насамперед, призвело до загибелі десятків тисяч людей, які становили генофонд нації. Варто зазначити, що спроби Кремля приховати будь-яку інформацію про голод позначилися на обліку його жертв уже в 1932–1933 роках. Централізований облік жертв Голодомору взагалі не вівся. Лише в окремих сільських радах, селищах і містах ЗАГСи за власною ініціативою фіксували в спеціальних книгах кількість померлих у цей період, хоча не завжди вказували причину смерті. Наприклад, у Магдалинівському районі сільради спочатку зазначали справжні причини смерті голодуючих у довідках про смерть. Проте райвиконком заборонив це, аргументуючи, що «довідки потрапляли до священників, які ховали померлих», і ті могли

викривити інформацію [86]. З численних інформаційних повідомлень з районів видно, що в книгах ЗАГСів зареєстровано не більше половини випадків смерті. Наприклад, райздоровінспектор Царичанського району Меліцев у доповідній записці від 28 квітня 1933 року зазначав, що «приблизно $\frac{1}{4}$ частина випадків смертності не реєструється в сільрадах». У Царичанській сільраді було виявлено 22 незареєстровані смерті в квітні, у Китайгородській – 13, а в Заорільській – 10 [86]. У селі Костянтинівка Мелітопольського району, за словами секретаря партколегії Л.Н. Розенфельд, «оформлення актів смерті почалося належним чином лише з 7 квітня. До цього часу в сільраді панували панічні настрої через велику кількість смертей, а також прагнення будь-якими способами замаскувати проблему високої смертності в селі, звинувачуючи в цьому перехожих болгар, безпритульних та інших» [87].

У Дніпропетровській області в районних відділах ЗАГСу збереглося лише 259 томів записів про смерть за 1932–1933 роки: 167 книг стосуються сільських рад, а 92 — міст. Восени 2007 року ці документи були передані органами юстиції на зберігання до Державного архіву Дніпропетровської області. За оцінками архівістів, це становить приблизно 15% документів, які мали бути в наявності [88]. Актові книги за 1932–1933 роки по Апостолівському та Широківському районам зовсім не збереглися. Співробітниця Дніпропетровського державного архіву Л. М. Новікова зазначає, що в Криворізькому районі є документи лише по двох сільрадах – Новожигомйрській та Новозорінській (Сталіндорфського району) з загальною кількістю померлих 30 осіб. У Дніпропетровському районі збереглися документи також тільки по двох сільрадах – Благовіщенській та Миколаївській (Кам'янський район на 1932–1933 роки), де загальна кількість померлих становить 187 осіб. З Софіївського району збереглася лише одна книга, що містить записи про смерті за період з січня 1932 року по вересень 1933 року, яка стосується Мар'ївської сільради (тоді Сталіндорфського району) [89].

Крім того, у багатьох сільрадах дані про кількість померлих на їх територіях не охоплюють усі населені пункти, що входять до їх складу. Наприклад, Степанівська сільрада Криничанського району надає інформацію лише по трьох з п'яти сіл, а Пушкарівська сільрада Криничанського району – лише по одному населеному пункту, селі Пушкарівка [90]. Аналіз книг ЗАГСів дозволив архівістам ідентифікувати 65 332 померлих від голоду та спричинених ним хвороб мешканців Дніпропетровщини[91]. Очевидно, що наведена цифра жертв Голодомору в області не є повною та остаточною, враховуючи всі вищезазначені фактори.

Визначення так званих «піків смертності» на Дніпропетровщині викликає серйозні труднощі, тоді як в цілому по республіці дослідники здатні досить точно охарактеризувати ці хвилеподібні явища. Проте, з наявних даних по нашій області чітко видно значну різницю між 1932 і 1933 роками. Наприклад, у селі Миколаївка Кам'янського району в 1932 році померло 6 осіб, а в наступному – 94. У селі Посуньки Верхньодніпровського району, яке й досі входить до його складу, ці показники становили відповідно 35 і 113, а в селі Вільні Хутори того ж району – 88 і 222 [91 – С. 33]. Одним із наслідків Голодомору, який призвів до катастрофічного зменшення сільського населення, стала серйозна нестача робочої сили в колективних господарствах області. Навесні 1933 року в багатьох колгоспах Дніпропетровщини навантаження на одного працездатного становило 20–30 гектарів землі [92].

Різке скорочення кількості колгоспників призвело до посилення експлуатації тих, хто зміг вижити. Ось як описував ситуацію в одному з колгоспів Покровського району відповідальний інструктор Дніпропетровського обкому Стасюк: «Основне ядро третьої бригади колгоспу «Центральний» – 10–12 осіб – вже більше місяця не мали жодного вихідного. Один колгоспник показав мені ноги, які були зовсім запалими, адже протягом останнього місяця йому майже не доводилося роззуватися. Особливо важко без вихідних жінкам-колгоспницям, оскільки, окрім роботи в колгоспі, на них чекає ще й домашня праця. Таким чином, на їхні плечі

лягає подвійний тягар. Ці чесні колгоспники також найбільше страждають матеріально. Навіть ті, хто постійно працює, не виконують необхідних норм, тому не мають достатньої кількості трудоднів. Саме на них накладається найбільше штрафів, оскільки вони завжди під пильним наглядом...» [93].

У березні 1933 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення повернути колгоспників-відхідників з міст для участі у весняних польових роботах. Іншим джерелом поповнення робочої сили став так званий «бродяжницький елемент», який органи ДПУ та міліція організовували в спеціальні команди і під особливим наглядом відправляли працювати до радгоспів [94].

Коли стало очевидно, що нестача робочої сили вплине на виконання «першої заповіді» – хлібозаготівельного плану, політбюро ЦК КП(б)У 18 липня 1933 року ухвалило рішення про мобілізацію комуністів і комсомольців з міст області (за винятком обласних центрів), а також працездатних дорослих членів їхніх родин до колгоспів і радгоспів на період збору, молотьби та хлібоздачі. Одночасно з обласних центрів планувалося відрядити до села не менше половини комуністів і комсомольців підприємств, а також до 80% комуністів установ, за винятком тих, що працювали в галузях вугільної промисловості, металургії та машинобудування [95].

9 липня 1933 року партійне керівництво республіки ухвалило рішення про «вербування робочої сили в колишніх повітових, окружних та заштатних містечках» області. Крім того, постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 року дозволила залучати військовослужбовців до збору врожаю в УСРР [96]. Оскільки в приміських сільрадах проживало багато робітників, які працювали на міських підприємствах, місцеві влади шукали різні способи, щоб залучити їх до роботи в колгоспах. Наприклад, в артїлі «Промінь ГПУ» Діївської №1 сільради Дніпропетровського району під час збору врожаю не вистачало 30% працівників. Голова сільради І. Петриченко знайшов вихід із цієї проблеми: він заборонив завіряти «хлібні книжки» робітникам, поки

вони не відпрацюють у колгоспі. Щоб не залишитися без хліба, працівники підприємств змушені були прогулювати роботу та брати участь у зборі врожаю в артілі. Таким чином, навіть літні люди, зокрема 85-річна селянка Шереметьєва, були мобілізовані на роботу, отримавши печатку в хлібній картці лише після виходу на польові роботи [97].

У розпал жнив ЦК КП(б)У був змушений вжити додаткових «мобілізаційних заходів», ухваливши 15 липня 1933 р. постанову, яка зобов'язала Наркомат юстиції відіслати до колгоспів і радгоспів 30 000 тис. осіб, засуджених до примусових робіт без позбавлення волі [98]. Станом на 20 серпня 1933 року в Дніпропетровській області судово-слідчі органи вилучили та направили до трудових колоній 13 952 особи, визнаних «злочинним елементом». Ці особи були розподілені для роботи в сільському господарстві: до Зернотресту – 6374 особи, до Скототресту – 2825, до Свинотресту – 1010, до Бурякотресту – 378, до Насіннєтресту – 450, до колгоспів – 708, до сільськогосподарських організацій різних підприємств – 605, а також до радгоспів та інших організацій – 1632 [99].

Щоб вирішити проблему забезпечення колгоспного сектора Дніпропетровщини робочою силою під час збору врожаю, перший секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич запропонував організувати переселення 16 245 селянських родин з інших регіонів країни в область у період з квітня по червень. Це переселення вимагало значних державних витрат. М. Хатаєвич пропонував надати кожному господарству переселенців безповоротну позику в розмірі 200–250 карбованців, а колгоспам, які їх приймали, — довгострокові кредити на кілька мільйонів карбованців для зміцнення їхнього господарства. Крім того, для забезпечення переселенців харчуванням до нового врожаю необхідно було не менше 100 тисяч пудів хліба [100].

Цікаво, що ці розрахунки з'являються на початку квітня 1933 року, коли голод лише починає розгортатися. Це викликає закономірне питання: «Чому обласна влада, замість того щоб зосередити ресурси на порятунку голодуючих, починає планувати переселення до ще не повністю

спустошених голодом сіл?». На нашу думку, відповідь очевидна, якщо розглядати дії влади в контексті терору голодом. Проте вжиті заходи не змогли компенсувати нестачу робочої сили на селі, внаслідок чого жнива 1933 року супроводжувалися значними втратами врожаю, які в окремих колгоспах Дніпропетровської області сягали 20–25% [101].

3.3 Економічні наслідки Голодомору 1933 р.

Ще одним трагічним наслідком Голодомору стало суттєве зменшення чисельності худоби. Наприклад, у 1930 році в Новотроїцькому районі налічувалося 12 тисяч коней, а навесні 1933 року їх залишилося лише 2900 [102]. Переписування кінського поголів'я в Дніпропетровській області показало, що станом на травень 1933 року, в порівнянні з 1932 роком, кількість коней зменшилася на 123 тисячі, що становить 32% [103]. Суттєве зменшення кількості коней призвело до збільшення навантаження на тих, що залишилися. Наприклад, у колгоспах, які обслуговувала Новогригорівська МТС у Дніпропетровській області, навесні 1933 року на одного коня припадало 31,5 гектарів землі, а в колгоспі «Іскра» Бердянського району – 54 гектари [104].

У своєму листі від 26 липня 1933 року М. Хатаєвич визнавав, що в регіоні існувало безліч колгоспів, які не мали навіть одного коня на 200–300 гектарів посіву. Найскладніша ситуація з тяглом спостерігалася в південних районах області, таких як Великобілозерський, Нижньосірогозький, Новотроїцький, Великопетиський та Бердянський. Колективні об'єднання в цих районах змушені були перевозити хліб на великі відстані [105].

Навесні 1933 року в багатьох районах Дніпропетровської області 40–50% збережених коней виявилися непридатними для роботи. Крім того, виснажені тварини продовжували гинути. Наприклад, у Павлоградському районі в лютому 1933 року загинуло 500 коней [106]. У 1933 році під час сільськогосподарських кампаній в області активно використовували корів і биків як тяглову силу. Відповідне рішення було ухвалене Дніпропетровською обласною посівкомісією 17 лютого 1933 року. Щоб заохотити селян надавати

своїх корів для польових та господарських робіт у колгоспах, їм обіцяли нараховувати трудодні: за оранку одного гектара – 10–12 трудоднів, а за боронування – два трудодні. Ці трудодні мали бути рівномірно розподілені між власниками корів, які працювали в полі [107].

Не всі голови колгоспів, бригадири та агрономи підтримували таке рішення проблеми нестачі тягової сили, усвідомлюючи його наслідки. У таких ситуаціях влада вдавалася до традиційних методів впливу. Наприклад, за агітацію проти використання корів як тягової сили політвідділ Олександрійської МТС усунув з посади агронома Бугаєвського [108]. У деяких колгоспах через брак тягової сили селян змушували копати землю вручну. Наприклад, у колгоспі «Шлях до культури» в Олександрійському районі виділили ділянку площею 40 гектарів, сформували бригаду з 60 осіб (з яких 80% становили жінки), надали їм вила та лопати і наказали «копати орну землю для посіву ярих культур» [109].

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 р.

4.1 Дитяча безпритульність

Одним із наслідків Голодомору на Дніпропетровщині стала дитяча безпритульність і бродяжництво. Тисячі дітей, що втратили батьків, вирушили до міст у пошуках їжі, знаходячи притулок на територіях заводів, а іноді навіть біля доменних печей [110]. Серед селян постійно ходили чутки про те, що у великих містах відкрито безкоштовний прийом дітей у дитячі установи. Це призводило до напливу дітей у Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг та інші промислові центри. Часто батьки самі залишали своїх дітей у дитячих закладах, вважаючи це єдиним способом врятувати їх від голодної смерті. Свідок тих подій І. Семенін згадує, що у Кривому Розі батьки залишали своїх дітей біля міськради на вулиці Леніна або біля дитячого будинку на вулиці Українській [111].

Згідно з даними Дніпропетровського облздороввідділу, у січні 1933 року в місті Дніпропетровську було залишено 68 дітей, з яких 34 були немовлятами. У лютому ці цифри зросли до 96 і 41 відповідно. Діти, які були знайдені на вулицях міста, страждали від голоду, і з 68 підкинутих у січні 32 невдовзі померли. У лютому 1933 року багато дітей щодня надходили до дитячих будинків інших міст області: у Мелітополі – від 10 до 18, у Запоріжжі – від 10 до 12, а в Кривому Розі – від 5 до 10 [112].

Скупчення великої кількості дітей у містах та на залізничних станціях становило загрозу для поширення епідемій, зокрема тифу, а також призводило до збільшення випадків крадіжок і виникнення дитячої проституції. Яскравим прикладом цього є ситуація в Мелітополі, де безпритульні діти крали їжу на базарі, вириваючи її прямо з рук покупців і продавців [113]. Обласна влада розпочала вжиття заходів для боротьби з дитячою безпритульністю. Дітей віком до 4 років, які були вилучені з вулиці, передавали до ясел та лікарень, що підпорядковувалися відділу охорони здоров'я, а старших – до дитячих будинків Наркомату освіти. У Дніпропетровській області діяло чотири постійні дитячі будинки, створені за

підтримки Наркомату охорони здоров'я, які могли вмістити 250 дітей. Проте в першій половині 1933 року, на фоні масового голоду, кількість сиріт, що постійно проживали в цих закладах, зростала: станом на 9 березня там перебувало 550 дітей, а на 9 квітня – вже 705. Додатково в дев'яти районах області були відкриті прості дитячі будинки на 180 ліжок, а також «новий будинок в Дніпробуді» на 75 ліжок [114]. Умови утримання дітей у примітивних дитячих будинках були жахливими. У доповідній записці уповноваженого облздороввідділу Солом'яного, який у березні 1933 року інспектував найбільш постраждалі від голоду, переважно національні (албанські, болгарські, молдовські) села Нововасилівського району, зазначалося, що там спостерігається велика скупченість хворих дітей віком від 1–2 до 12 років, а також «відсутність зміни білизни, вшивість та антисанітарний стан» [115].

Станом на 9 квітня 1933 року в дитячих будинках Наркомату охорони здоров'я в області перебувало 960 дітей. Однак бюджетні кошти виділялися лише на 250 з них, що призводило до важких умов у цих закладах. У зв'язку з цим Дніпропетровський облздороввідділ, який планував розширити дитячі будинки до 1100 ліжок, звернувся до Наркомздоров'я з проханням виділити 100 000 карбованців, а також продукти і мануфактуру [116].

Станом на 1 квітня 1933 року в дитячих будинках, що підпорядковувалися Наркомату освіти, перебувало 5313 дітей, хоча штатна чисельність становила лише 3677. Навіть М. Хатаєвич визнавав, що «значна кількість дітей залишається поза межами цих установ, і їм немає куди піти» [117.]. У зв'язку з браком місць у дитячих будинках безпритульних дітей почали розміщувати в сезонних яслах і дитячих садках, які організовувалися в колгоспах навесні під час польових робіт. На початку березня 1933 року в селах Дніпропетровської області було відкрито 260 ясел, які охопили 12 800 дітей [118].

Відсутність належних ресурсів для вирішення проблеми дитячої безпритульності змусила обласну владу вдаватися до репресивних заходів. 8

червня 1933 року обласна комісія з боротьби з дитячою безпритульністю та бродяжництвом ухвалила рішення протягом найближчих трьох днів виявити «2–3 найбільш кричущі випадки жахливого ставлення до ліквідації безпритульності, стану дитячих будинків та витрачання продуктів» і організувати «термінові показові судові процеси над винними». Обласну прокуратуру зобов'язали «розслідувати причини високої смертності в дитячих будинках Дніпропетровського міськздороввідділу» [119]. 1 червня 1933 року ЦК КП(б)У ухвалив нову постанову, яка передбачала надання протягом місяця додаткової продовольчої допомоги дітям-сиротам у обсязі 90 тисяч дитячих пайків, з яких 15 тисяч призначалися для Дніпропетровської області [120].

Звичайне порівняння офіційної статистики свідчить про катастрофічні демографічні наслідки Голодомору в регіоні: у квітні було зафіксовано збільшення кількості дітей-сиріт у дитячих будинках області на 2 тисячі, а на початку червня ця цифра зросла до 15 тисяч. Проте розмір державної допомоги дітям явно не відповідав реальним потребам регіону. 7 квітня 1933 року обком КП(б)У у доповідній записці до Наркомату охорони здоров'я УСРР звернувся з проханням надати дотацію в розмірі 1 мільйон 200 тисяч карбованців для розширення мережі дитячих будинків, а також виділити додаткові фонди на одяг, білизну, взуття та харчування [121].

Оскільки існуючі дитячі установи не могли вмістити всіх дітей, які залишилися без батьківської опіки, у 1933–1934 роках було впроваджено новий підхід до вирішення проблеми сирітства та безпритульності — передачу дітей під патронат колгоспів і радгоспів. 5 серпня 1933 року Політбюро ЦК КП(б) У ухвалило рішення про запровадження патронату колективних об'єднань, що стало частиною загальнодержавної політики, спрямованої на очищення міст від безпритульних шляхом «поступової реевакуації їх на село». Відповідно до цього рішення, обласні комітети були зобов'язані провести роз'яснювальну роботу в колгоспах, а районні партійні комітети та районні виконавчі комітети — забезпечити оперативне

керівництво відправкою дітей до колгоспів та організацією їхнього побуту на місцях. Передачу дітей під патронат колгоспів планували завершити в Харківській області до 15 вересня, а в інших регіонах – до 1 жовтня 1933 року. Політбюро ЦК КП(б) У рекомендувало обласним комітетам скористатися «досвідом Харківського обкому щодо передачі дітей віком 12 років і старше до радгоспів Скотоводтресту та Свиноводтресту». Ймовірно, в умовах гострої нестачі робочої сили на селі сиріт-підлітків планували залучити до догляду за худобою. На органи Наркомату освіти та Наркомату охорони здоров'я республіки покладалися обов'язки з організації систематичного нагляду та контролю за станом дітей, переданих під патронат колективних об'єднань [122]. У 1933 році в Дніпропетровській області під опіку колгоспів, радгоспів та окремих колгоспників було передано 7836 дітей. Варто зазначити, що кількість дітей під патронатом перевищувала кількість сиріт, які перебували в дитячих будинках області, що становила 7104 дитини станом на 1 вересня 1934 року [123]

У колективних об'єднаннях не вистачало коштів і приміщень для утримання сиріт, через що діти опинялися в жахливих умовах. Вони жили в непридатних, холодних будинках з вибитими вікнами та дірковими дахами, спали на підлозі, були погано одягнені і часто без взуття. Іноді траплялися ще більш вражаючі випадки, коли сиріт розміщували в стайнях і корівниках [124]. Ніхто не займався вихованням патронованих дітей, і, до того ж, значна частина дітей шкільного віку не відвідувала заняття через брак одягу [124]. Деякі патроновані сироти не були зараховані до навчальних закладів, внаслідок чого змушені були жебракувати або займатися крадіжками. Крім того, працівники патронатів часто знущалися над цими дітьми [124].

За даними управління РС міліції Дніпропетровської області від 14 серпня 1934 р., особливо важким становище патронованих дітей було в Царичанському, Новомосковському, Запорізькому, Криворізькому, Васильківському, Апостолівському, Магдалинівському, Великопетиському районах[125.]. Щоб виправити кричущу ситуацію з утриманням

патронованих сиріт, місцева влада була змушена вжити невідкладних заходів. Так, керівництво Дніпропетровської області на початку 1934 р. ухвалило рішення «забрати назад тих дітей, що перебувають у тяжкому стані з тим, щоб розмістити їх у додатково організованих дитячих будинках». Для цього планувалося у січні – лютому 1934 р. відкрити в області нові дитячі будинки на 1000 місць. Одночасно облпрокуратурі запропоновано організувати «1–2 показові процеси над особами, що допустили безвідповідальне, знущальне ставлення до патрунування дітей»[126].

У квітні 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У знову повертається до проблеми дітей, переданих під патрунування колгоспів і радгоспів, приймаючи рішення здійснити їх перевірку, «щоб передати тих з них, хто має батьків, останнім». До батьків, які відмовлялися приймати дітей, вирішено застосувати судову репресію, і прокуратурі доручили організувати декілька показових судових процесів над ними[127]. Але вжиті обласною владою протягом 1934–1935 рр. заходи практично не змінили ситуацію на краще. У листі секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева від 25 листопада 1935 р. знову наводилися факти «про неприпустиме становище, в якому перебували патруновані діти в радгоспах, колгоспах і на промислових підприємствах області»[128].

У відповідь М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У з проханням асигнувати в 1936 р. 400 тис. крб для організації 10 нових дитячих будинків і розширення 12 існуючих, що дозволило б забрати вихованців з «маломісних колгоспів, що не мали можливості забезпечити дітей гарними умовами, а також з колгоспів, перевантажених патрунатом»[129].

Між тим, як свідчать документи, створення нових дитячих будинків у сільській місцевості також не вирішувало проблем утримання й виховання селянських сиріт, оскільки районна влада належним чином не фінансувала й не контролювала їхньої діяльності. Показовим у цьому плані було становище дитячого будинку в с. Перещепине Новомосковського району, організованого в травні 1934 р., куди передавали на виховання

безпритульних дітей, підібраних на вулицях обласного центру. Сироти потрапляли до дитячої установи у важкому стані, як зазначав секретар Перещепинського райпарткому, «напівмертвими», і тому потребували належного догляду й харчування. Проте в ізоляторі дитячого будинку були вибиті вікна, не вистачало ліжок, хворі діти в лахмітті валялися на підлозі. При цьому в ізоляторі одночасно утримували дітей з різними епідеміологічними захворюваннями, а сам він був розташований поруч із кімнатою для здорових дітей. Зрозуміло, що недотримання елементарних санітарних норм призводило до зростання захворюваності серед сиріт і навіть до летальних випадків. Так, наприкінці жовтня 1934 р. зі 135 дітей, що проживали в дитбудинку, померли дев'ять[130].

Керівництво дитячої установи, намагаючись уникнути кримінальної відповідальності, смерті дітей не реєструвало, померлих таємно ховали вночі в поспіхом збитих ящиках, іноді по два трупи в одній труні. Побутові умови дітей у Перещепинському дитбудинку були жахливими. Сироти не мали змінної білизни, не відвідували бані, ходили брудними й завошивленими. Специфічними були й методи виховання сиріт – за найменшу провину їх позбавляли їжі, тож, аби прогодуватися, діти вимушено крали городину із селянських ділянок. І все ж після порушення кримінальної справи проти посадових осіб дитбудинку більшість працівників винними себе не визнали[131]. Випадки такого ставлення до дітей-сиріт з боку керівництва дитбудинків були непоодинокими, що свідчить про системність порушень. Так, у березні 1934 р. Софіївський народний суд засудив до позбавлення волі терміном від 3 до 6 років адміністрацію дитячого будинку с. Любомирівка Софіївського району. Під час попереднього слідства зафіксовано антисанітарний стан приміщення, численні випадки побиття дітей, позбавлення їх їжі. Смертність серед вихованців дитбудинку протягом вересня – листопада 1933 р. становила шість осіб на добу[132.].

Отже, запроваджуючи систему колгоспного патронату, партійне керівництво республіки передусім дбало про те, щоб очистити від селянських

дітей вулиці міст, де вони шукали порятунку від голодної смерті. Передати дітей під патронат колективних об'єднань, продукцію яких вилучала держава і які не могли розрахуватися за вироблені трудовні із власними членами, означало приректи сиріт на голодну смерть. Тому система колгоспного патронату та новостворені дитячі будинки в сільській місцевості перетворилися на своєрідні табори смерті, із яких не було порятунку. Але для більшовицької влади головним стало те, що в подібних резерваціях селянські діти помирали подалі від сторонніх очей, непомітно для інших громадян країни Рад.

4.2 Суспільні та політичні настрої селян в період Голодомору

Документи свідчать, що селяни Дніпропетровщини прекрасно усвідомлювали причини катастрофи 1932–1933 рр., вважаючи, що перш за все Голодомор став закономірним наслідком суцільної колективізації. Нав'язана «зверху», вона здійснювалася шляхом примусу, насилля («добровільно записався у колгосп і повісився»), руйнуючи традиційні селянські цінності, стиль життя, устрій, повністю спустошуючи село («ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні»)[133]. Водночас у колгоспах сформувалося нове, специфічне ставлення до праці. Як відзначає дослідник О. Михайлюк, «з усіх моральних чеснот в селянській етиці чи не найбільше цінувалася працьовитість, роботящість. Тяжко працювали не лише бідняки, а й заможні селяни і члени їх сімей...»[134].

У колективізованому ж селі спостерігалася інша ситуація. Ось як описує початок трудового дня в колгоспі «Соцштурм» Софіївського району газета «Зоря» за 27 квітня 1933 р.: «Рано прокинувся бригадир Олійник Михайло і підтюпцем побіг від хати до хати. Постукав у двері, потарабанив у темну шибку: – Любко! Оксано! На степ сьогодні. У вікні з'явилася розпатлана голова Оксани Солянички: – Кого чорти там попід вікнами серед ночі носять? – Яка там ніч. Уже ранок. На степ, кажу, виходь. – Проходь, проходь, далі загадуй. Не піду я в степ. Ти мене вдовольни спочатку, щоб я сита й напоєна була, а тоді кажи на степ. Зі світанку до 12 годин дня бігав

бригадир із хати в хату, та наслідки були ніяк не втішні. На бригадний двір о першій зійшлася не вся бригада Олійника Михайла. Так і в інших бригадах артілі»[135.]. Селяни підкреслювали, що після колективізації на селі виникла парадоксальна ситуація, коли головною особою в процесі виробництва став не селянин-трудівник, а начальник, як-то: уповноважений, голова колгоспу, бригадир: «На кожний гектар – директор»[136]. Закономірно, що під час Голодомору антиколгоспні настрої на селі значно посилювалися. Селяни вважали, що їх обдурили: «Обіцяли багато, коли приймали в колективи, а тепер ми босі»[137]. Тому знову почали вимагати розподілу посівної площі й колгоспного майна, заявляючи, що «немає сенсу залишатись у колгоспі, бо ми не отримали хліба, хоча і працювали»[138].

Навесні та влітку 1932 р. антиколгоспні настрої вилилися у численні виходи селян із колгоспів, розбирання усуспільненого майна й худоби, вимоги виділення озимих та ярових посівів. У Дніпропетровській області в червні 1932 р. тільки у 17 колгоспах п'яти районів колгоспники подали 269 заяв про вихід з колективних господарств. Загалом по Україні у 111 районах (475 колгоспів) надійшло 14 055 подібних заяв, було розібрано чимало коней, корів, реманенту[120. – С. 206.]. Бажання колгоспників повернутися до одноосібного способу ведення господарства уособлювалося і в численних чутках, що поширювалися на селі в той період. За повідомленням ДПУ УСРР, в багатьох районах України навесні 1932 р. наполегливо поширювалися чутки, що «наступив новий неп – куркулям повернуть землю й майно. За тими, хто вийде з колгоспів до 1 липня 1932 р., закріплять земельні ділянки на 25 років, а тих, хто не вийшов, прикріплять на довгі роки до колгоспів, які потім перетворять у радгоспи»[120 – С. 207].

Селяни сподівалися, що найвище керівництво вже усвідомило неефективність колгоспів, а тому нібито пішло на їх ліквідацію. Так, у Магдалинівському районі на Дніпропетровщині колгоспники розповідали про те, що «приїхав Молотов і розігнав окремі колгоспи в Новомосковському районі», жалкуючи, що не заїхав до них: «Якби нам тільки слово сказали

відразу розбіглись би»[139]. А в Божедарівському районі селяни подейкували, що «ЦК вже виданий маніфест про розпуск колгоспів на 10 років, бо люди дуже бідні», і що колгоспи, розташовані поблизу міст, вже розпущені[140].

Подеколи свої сподівання на ліквідацію ненависного колгоспного ладу селяни пов'язували з війною або тиском на СРСР з боку іноземних держав. Ширилися чутки про те, що «СРСР з Америкою веде переговори про розпуск колгоспів. Америка пропонує розпустити на 30 років, а СРСР погоджується на 15 років»[141]. І все ж, як впливає із змісту селянських листів до центральних органів влади, фольклору та розмов, основну причину голоду селяни вбачали у надмірних хлібозаготівлях, під час яких у колгоспників та одноосібників вилучили весь хліб. Особливу ненависть у селян викликала діяльність так званих «буксирних бригад», котрі використовувалися для прискорення хлібозаготівель в колгоспах, що відставали з виконанням плану. Руками цих уповноважених, які діяли безжалісно й жорстоко, місцева влада відбирала останній хліб у селян. А відтак, саме їхня діяльність відобразилася у численних селянських прислів'ях і частівках. Ось лише деякі з них: «Буксир ходить попід хати, щоб у людей хліб забрати»; «Буксир добре старається – мужик під тином валяється»; «Буксир працює – селянин старцює»[133. – С.414.].

З початком Голодомору ще більш посилилася напруженість у відносинах між містом та селом. У колгоспників дедалі виразніше формувалася думка про те, що голод спровокований самою державою, яка весь вилучений у них хліб вивезла у міста для задоволення потреб робітників і партфункціонерів: «М'ясо забирають, сало забирають, і все це постачають до міста, щоб міські не охляли, а мужик нехай гине», «У місті їдять білий хліб, консерви, а нам, селянам, нічого не дають, тільки і знають, що беруть»[142]. Напевно, такі погляди формувалися також через запровадження у місті карткової системи постачання робітників та забезпечення продовольчими пайками службовців. Навіть за таких складних

умов, намагаючись уникнути соціального вибуху, партійне керівництво забезпечувало хлібом великі промислові центри.

Неабиякий вплив на формування антагоністичних настроїв селян щодо міста справляла і діяльність численних уповноважених під час хлібозаготівель, які були переважно представниками міського партійного та радянського апаратів. Ще однією причиною голоду, на думку селян, стало вивезення хліба за кордон. Саме про це йшлося в багатьох селянських частівках, численних розмовах, під час яких висловлювалася навіть версія про те, що більшовики вивезли хліб за кордон, щоб відкупитися від світової буржуазії, яка погрожує війною. Як зазначав мешканець с. Городище Нікопольського району Іван Гоц, «додатковий план хлібозаготівель дали тому, що Японія оголосила війну СРСР, і за хліб бажають помиритися»[143]. Непоодинокими серед селян були й думки про те, що голод викликаний відвертою антиукраїнською політикою Москви. «З України радянська влада сміється, – заявляли вони. – На Кавказі хліб, а у нас позабирали, і ми тепер голодні»[144.].

Зміцнювали селян у цій думці й листи, отримувані ними від близьких та знайомих із Сибіру, Уралу, Білорусії, котрі писали, що живуть добре. Опосередковано підтверджували це й самі органи влади, забороняючи селянам залишати домівки й не даючи довідок для виїзду. В результаті у селян формувалася усталений погляд, що «пропали вони тут, на Україні», що «в Москві та біля Москви там рай, а на Вкраїні – ад»[145].

Селяни нерідко порівнювали «новий» голод 1932–1933 рр. і «старий» 1921–1923 рр., констатуючи, що останній виник через посуху, яка спричинила неврожай, тоді як перший настав внаслідок свідомих дій влади – тотальної експропріації продовольства під час хлібозаготівельних кампаній. Відмінність між ними вони вбачали і в тім, що на початку 1920-х рр. у голодуючих була можливість вижити, придбавши хліб на базарі чи вимінявши його на цінні речі. Та й влада не відбирала у них продовольство. У 1932–1933 рр. селян позбавили такої можливості. Тому мешканці

Дніпропетровської області А. Коваль і П. Поліщук у листі до Й. Сталіна відзначали: «Зараз, якщо хтось зможе приховати [хліб], то ...він їсть його як злодій, тому що якщо дізнаються, то з рук видеруть останній [шмат], накладуть [штраф], а потім розкуркулять»[146].

Інакше причини «продовольчих труднощів» тлумачило місцеве партійне керівництво. На його думку, головними винуватцями голоду були самі селяни, які розкрадали хліб і погано працювали в колгоспах. Так, секретар Високопільського райпарткому повідомляв 1 квітня 1933 р., що всі голодуючі селяни кологоспу ім. Сталіна, які одужали після надання їм продовольчої допомоги, нібито заявляли: «Хоча б швидше піднятися на ноги й піти на роботу та працювати день і ніч, щоб наш колгосп був заможнішим за інших, тому що через те, що в 1932 р. ми погано працювали, дійшли до голодовки»[147].

Найпоширенішими тоді на селі були слова, які лунали своєрідним рефреном як «крик душі»: «Немає хліба, дайте хліба, ми голодуємо, від голоду попухли». Голодні люди з апатією ставилися до життя, ставали байдужими до своєї долі: «Нам уже кінець», «Нас скоро закатують», «Ну вже робіть що-небудь, тільки скоріше – нам дітей тільки шкода, а ми вже готові»[148]. Смерть стала для них буденним явищем. Нерідко «люди сприймали її як звільнення від мук». Майже всі свідки трагедії у своїх спогадах згадують про тих, хто помер, як вони втратили своїх друзів, сусідів, близьких. За тих умов, що склалися, люди не дотримувалися навіть загальноприйнятого ритуалу похорон: померлих перевозили «як дрова», «ховали без домовин», у спільних ямах, до яких разом із померлими кидали і напівживих людей. Нерідко тіла померлих тривалий час залишалися непохованими. Іноді виснажені члени сім'ї ховали померлих, де могли: колгоспниця Калатник з артіль «Комінтерн» Новотроїцької сільради поховала свого померлого чоловіка у сусідній кулацькій хаті, а селянка Соловей свою дитину – в сінях власної хати [120. – С. 478.]. Багато з тих, хто вижив під час Голодомору, взагалі не знають де поховані тіла їхніх рідних. Про рівень

селянської зневіри свідчить і той факт, що у випадках «порушень ревзаконності» селяни часто відмовлялися апелювати до вищих установ, вважаючи цю справу безперспективною. На їхню думку, органи юстиції, «суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою»[149].

Розкручування маховика Голодомору не могло не призвести до посилення «антирадянських» настроїв селянства. Про ставлення селян до радянської влади свідчать численні висловлювання, як-то: «Хіба це влада. Зібрались бандити та обкрадають народ», «Доки влада буде здирати шкуру. Я не розумію, чого бажає радвлада»[150]. Не м'якшими були й епітети на адресу представників державних установ. Це, мовляв, «яничари», «виродки», «кати»[151]. У селян викликало обурення й те, що центр практично нічим не допоміг їм під час голоду, залишивши один на один з бідною.

Публікації постанов про помилки та перекручення «генеральної лінії» їх зовсім не влаштовували, їм просто вже не вірили, сприймаючи з певною часткою іронії: «Вони хитрі, як тільки весна, то й постанови видають, що, мовляв, ми помилки робили, тепер їх виправляємо. Це нас дурять, щоб ми... працювали, а прийде осінь, знову хліб заберуть, і тоді будемо голодувати, як у цьому році. Чому вони в хлібозаготівлю таких постанов не видавали?»[152]. Головним винуватцем голоду селяни вважали Сталіна. «Якщо ми залишимося без хліба, – говорили вони, – то знаємо, хто вичавлює наші соки – Сталін-грузин. Ленін, коли вмирав, говорив: «Не пускайте його до влади, і так зрозуміло, що він зірве революцію й залишить народ голодним»[153].

Щодо інших специфічних рис селянських настроїв, то необхідно звернути увагу на їх есхатологізм. Голод подібно колективізації сприймався селянством як глобальний катаклізм, про що свідчить велика кількість чуток про кінець світу, як, наприклад: «Це планом намічено і в Біблії написано, ось і збувається. Хто це перенесе, той і буде щасливий»[154]. Найчастіше ці чутки поширювалися у селах, де переважало сектантське населення. У с. Астраханка Терпінянського району, 80% якого складали сектанти-молукани,

поширювалася чутка, що начебто 13 січня о першій годині дня учні та вчителі біля входу до школи бачили на небі напис великими літерами: «На землю незабаром зійде Христос і буде Всевишній суд»[155].

Взагалі, ототожнення селянством голоду з кінцем світу було досить поширеним явищем, зумовленим масштабністю самої трагедії, яку було важко пояснити, виходячи лише з повсякденних, матеріалістичних категорій світосприйняття.

4.3 Надання допомоги голодуючим

Критична ситуація, в якій опинилася більшість сільського населення Дніпропетровщини взимку 1933 р., вимагала від властей усіх рівнів невідкладних та рішучих дій. Тим часом, як свідчать документи, обласне партійне керівництво продовжувало перебувати у полоні старого міфу про так зване «підземне пшеничне місто», про «прихований мужиком хліб»[156]. М. Хатаєвич у листі до Й. Сталіна від 4 лютого 1933 р., повідомляючи про випадки голодування і смертей від голоду в області, цинічно заявляв: «Я менш за все від цих фактів впадаю у розпач. За наявності великої кількості розкраденого хліба в одних, по області зараз вже є і буде велика його нестача в інших, які менше накрали, або в яких не змогли відібрати накрадене»[157]. Тому постановою ЦК КП(б)У від 8 лютого 1933 р. прямо вимагала від обкомів і облвиконкомів локалізувати голод шляхом «максимальної мобілізації ресурсів всередині колгоспів, районів, міст і областей»[120– С. 667.]. На виконання цієї вказівки бюро Дніпропетровського обкому КП(б) У 10 лютого 1933 р. приймає постанову, яка зобов'язує райпарткоми і райвиконкоми «знайти в колгоспах і в районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників», які «дійсно залишились без хліба».

Вирішувати цю проблему рекомендувалося наступним чином: самі голодуючі повинні були виявляти прихований селянами хліб, за що їм мали відраховувати 10–15% вилученого зерна. При цьому місцевих керівників попередили, щоб вони не покладали надмірних сподівань на отримання продовольчої допомоги і не підтримували серед колгоспників споживацькі

настрої. А всі заяви про випадки голодування доручалося перевіряти органам ДПУ[158]. Тим часом ситуація на Дніпропетровщині погіршувалася. Партійне керівництво області в одному із березневих інформаційних листів визнавало, що наслідки відсутності продовольства на селі виявилися катастрофічними. Звертаючись з листом до ЦК КП(б)У, М. Хатаєвич писав: «Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухань і захворювань від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про труподство та людодство. На залізничних станціях (тільки великих вузлових) підібрано, за даними ДПУ, близько 150 трупів людей, що померли від голоду»[120 – С. 427].

Оскільки чергові обшуки голодуючих і помираючих від голоду селян Дніпропетровщини не могли, звісно ж, принести бажаного результату тобто хліба, а масовий мор сільського населення поставив під загрозу зриву весняну посівну кампанію, центр просто змушений був відреагувати й надати допомогу голодуючим. Станом на 10 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) виділив Дніпропетровській області 200 тис. пудів продовольчої допомоги. Однак призначалася вона лише робітникам радгоспів, МТС, МТМ, партійному й колгоспному активу. Крім того, згідно з постановою Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р. в області мали «знайти» протягом лютого–березня за рахунок урізання фондів місцевого постачання ще 120 тис. пудів для продовольчої допомоги тим же категоріям[159]. Додамо, що на 20 лютого 1933 р. Дніпропетровщині було виділено 1 млн пудів продовольчої позики[120. – С. 386.].

Окремо варто звернути увагу на цільові категорії отримувачів продовольчої допомоги. Так, виділені 25 лютого 1933 р. Дніпропетровським обкомом 15 500 пудів розподілили в районах наступним чином: колгоспному активу – 75 500 пудів, робітникам МТС і радгоспів – 15 000, дитячим установам та школам – 16 000, по лінії боротьби з бур'янами, тобто для підтримки працюючих колгоспників – 30 200, спеціальна додаткова допомога у розпорядження райпарткомів та райвиконкомів – 1100[160].

Тобто допомагали «класово близьким», про порятунок одноосібників взагалі не йшлося. Прикметно, що хоч на кожний колгоспний двір припадало, за словами М. Хатаєвича, не більше двох пудів рятівного хліба, передавати його селянам обласне керівництво не поспішало, намагаючись використати частину продовольства під час виконання пропольовальних робіт. Внаслідок цього, за інформацією Дніпропетровського обкому КП(б)У, до 12 березня 1933 р. з виділеної проддопомоги витратили лише 45%, а з продпозики – 70 % (300 тис. пудів спрямували в резерв)[120 – С. 427– 428]. У звітах обласного партійного керівництва зазначалося, що ресурси використовуються економно. Іншими словами, якщо задовольняти реально виявлені потреби у продовольстві, від цієї допомоги «дуже швидко нічого б не залишилося»[120. – С. 428].

Тоді ж М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У з проханням надати додатково в якості продовольчої та фуражної позики 300–400 тис. пудів магара (кормова культура), запаси якої зберігалися на території області в пунктах Заготзерна та державного сортфонду. Показово, що магаром збиралися годувати як людей (організувати громадське харчування), так і худобу – коней. Харків прохання задовольнив, і 15 березня 1933 р. С. Косіор повідомив, що Дніпропетровська й Одеська області отримали найбільшу допомогу (перша – 1 млн 400 тис. пудів хліба разом з магаром), а тому «найкраще забезпечені ресурсами»[120. – С. 443.].

Сама ж допомога носила одноразовий характер і не залежала від вироблених колгоспником трудоднів. Мізерність проддопомоги голодуючим визнавали й окремі представники влади. Приміром, Олександрійський дільничний прокурор Степанов в інформаційному листі від 6 травня 1933 р. зазначав, що харчова допомога, «що їй було надано районам, охопила лише невелику частину колгоспників, та й ті вже цю допомогу поїли, і зараз смертність від голодування нечувано збільшується»[161]. Частина голодуючих, крім продовольчої, отримала ще й медичну допомогу. В лютому 1933 р. облздоровідділом до найбільш уражених голодом районів були

спрямовані спеціальні медичні загони, до складу яких увійшли уповноважений облздороввідділу (лікар-комуніст, який, скоріш за все, виконував не медичні, а організаційні та контролюючі функції), лікар та дві медсестри УЧХ. Ці медзагони мали провести медичне обстеження населення, виявити виснажених та хворих, організувати харчові пункти, дитячі ясла[162].

Зрозуміло, що на папері це виглядало як турбота про голодуючих та намагання врятувати їхнє життя. Між тим, потрібно звернути увагу на масштаби цієї допомоги. На середину квітня 1933 р. у Дніпропетровську створили спецстаціонар на 50 ліжок. На великих вузлових залізничних станціях обладнали стаціонари-приймальники на 5–8 ліжок кожен для ізоляції хворих та безпритульних. У найбільш постраждалих райони направили 52 лікарів та 84 медсестри[120 – С. 498.].

Одна із причин відсутності належного авансування колгоспників була пов'язана з тим, що після масових репресій під час хлібозаготівель 1932/33 р. залякані місцеві очільники всіляко відтерміновували видачу зерна на трудодні до повного виконання заготівель, оскільки боялися нових звинувачень у розбазарюванні хліба. Це визнавав і М. Хатаєвич, вказуючи у своєму листі, що «значна частина районних, МТСівських і колгоспних керівників ... вважали найвищим проявом партійної доброчесності або взагалі не говорити про аванси, або на зайві 2–3 дні відтягнути видачу авансів, або скнарити, не давати концкормів і продуктів для організації громадського харчування»[163].

Варто зауважити, що їхні побоювання були цілком обґрунтованими. Приміром, у колгоспі «Зелений лан» П'ятихатського району бригадирів Компанійця та Мелехова за роздачу першого достиглого хліба колгоспникам на аванс за трудоднями засудили до 3–4-х років позбавлення волі[164]. Варто, однак, враховувати, що отримане борошно колгоспники, як правило, залишали вдома, для родини, а самі намагалися вижити за рахунок громадського харчування. Є підстави припустити, що це було однією з

причин зростання смертності серед працюючих чоловіків. Для порівняння – в блокадному Ленінграді у найскладніший період (листопад 1941 р.) норма споживання для робітників становила 250 г хліба (не борошна), але водночас по 125 г отримували і службовці, діти, непрацюючі. Наприкінці грудня 1941 р. ці норми були збільшені вдвічі. У даному випадку не можна не погодитися з висновком українських науковців, що допомога голодуючим була позбавлена будь-яких рис благодійності[36 – С. 336.]. Годували переважно тих колгоспників, які ще могли працювати. М. Хатаєвич у зверненні до колгоспного активу в березні 1933 р. підкреслював, що «...продовольча допомога... розподілятиметься виключно серед тих, хто бере безпосередню участь у польових роботах», і в таких «розмірах, щоб сам колгоспник був ситий і непрацездатних членів сім'ї міг забезпечити», а тим, хто спізнюватиметься або працюватиме несумлінно, «ніякої харчової допомоги видавати не слід, поки не перестануть ледарювати»[37. – Т. 2. – С. 386.].

Постанова ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 р. доводить, що влада фактично й не збиралася забезпечувати продовольством непрацездатних селян: «а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги працездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»[66. – С. 802.]. І хоча цей пункт постанови формально стосувався Київського обкому, вважаємо логічним припустити, що він став керівництвом до дії для всіх партосередків республіки.

Допомога у вигляді грошових переказів і продовольчих посилок надходила через відділення Держбанку, Торгсину, пошту, телеграф, безпосередньо від німецьких консульств. Лише у Люксембурзькому районі за перше півріччя 1933 р. німці отримали 714 переказів на суму 10 424 крб, за друге півріччя 1933 р. – 528 переказів на суму 8 228 крб, у січні 1934 р. – 189 переказів на суму 2439 крб[165]. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області протягом року – з квітня 1933 до

квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом, найбільше серед інших областей УСРР[166]. Закордонні грошові перекази і продуктові посилки рятували українських німців від голодної смерті не лише у сумнозвісному 1933 р., але і в наступний період, зокрема, під час голоду 1934–1935 рр. Так, мешканка с. Молочанське (менонітське поселення Гальбштадт) Ю. Писарева у своїх спогадах зазначала: «Німці-колгоспники із села Молочанське та інших німецьких колоній голодували, були опухлими, але масово не помирали, оскільки всі вони, включно з німцями-комуністами, отримували продовольчі посилки із Німеччини від благодійного товариства «Діамант»[167].

Особливий цинізм влади полягав у тому, що масовий голод був використаний нею для вилучення у населення особистих цінностей через систему Торгсину. Всесоюзна контора «Торгсин» була створена влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів. У січні 1931 р. її реорганізували в окреме об'єднання, яке в Україні мало власні філіали. 30 січня 1932 р. розпочало свою діяльність Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору з мережею крамниць в дев'яти районах. У 1932–1933 рр. система Торгсину змінює напрям своєї діяльності, зосереджуючись «на мобілізації валюти (переважно грошових зарубіжних переказів), золотих монет (царського карбування), побутового золота (нагрудні хрести, подружні обручки, сережки)»[168.].

Через контори Торгсину за перші три квартали 1932 р. у населення області було вилучено валютних цінностей на суму 495,1 тис. крб, у тому числі золотих монет старого карбування на 88,1 тис. крб, обрядового золота – на 108,9 тис. крб. У 1933 р., коли села краю охопив Голодомор, валютні надходження за той же період зросли до 1967, 3 тис. крб[168 – С. 98.]. Дослідник системи Торгсину В. Марочко відзначає, що навіть отримавши у приймальному пункті цієї організації квитанції за продане золото, селяни не завжди могли їх «отоварити», тому що борошна, круп, цукру, жирів у

магазинах не вистачало. Вони не були розраховані на наплив такої великої кількості голодних людей. Через це у «червні–серпні 1932 р., коли голод набув масового характеру, вся українська мережа Торгсину сиділа без борошна, круп, жирів»[168. – С. 100.]. Одночасно магазини і склади були затоварені чоловічим взуттям, тульськими самоварами, одягом, які були не потрібні голодним українським хліборобам. Часом навіть і придбавши хліб, селяни не могли ним скористатися, бо поблизу крамниць Торгсину часто чергували працівники ДПУ, які заарештовували «золотоздавачів», в першу чергу тих, хто приніс золоті монети. В результаті у селян формувалася думка, що «Торгсин – пастка для здатчиків золота».

Органи ДПУ уважно відстежували реакцію населення на дозвіл продажу комерційного хліба. Як свідчать спецзведення Дніпропетровського облвідділу ДПУ, робітники заводів, серед яких було багато вихідців із села, прекрасно усвідомлювали справжній зміст дій влади. Так, робітник заводу «Комінтерн» І. Пелих заявив: «Це спекуляція на наших заробітках. Хліб у селян вони купують за дешевими цінами, а нам продають по 4 карбованці кіло. Все одно нічого доброго не буде, викачають гроші у робітників і селян, а потім всі повиздыхаємо з голоду»[169].

ВИСНОВОК

Дослідження дозволило глибоко проаналізувати події Голодомору 1932-1933 рр. в контексті Дніпропетровської області, виявити механізм його здійснення, особливості трагедії на місцевому рівні та її наслідки для населення регіону. Встановлено, що Голодомор на Дніпропетровщині був штучно викликаним голодом, організованим радянською владою в рамках політики примусової колективізації, хлібозаготівель та репресій проти селянства. У регіоні, який був одним із провідних сільськогосподарських та промислових центрів УСРР, конфіскація продовольства була надзвичайно жорстокою, селяни втрачали останні запаси зерна, а система «чорних дощок» сприяла ізоляції цілих сіл, прирікаючи їхніх мешканців на голодну смерть.

Аналіз архівних джерел, свідчень очевидців, демографічних та статистичних даних дозволив виявити масштаби людських втрат. Внаслідок голоду померли сотні тисяч мешканців регіону, тисячі дітей залишилися сиротами, була порушена соціальна структура сіл та сільських громад. Особливо важкими були умови в сільській місцевості, де були зафіксовані випадки масової смертності, самогубств і навіть канібалізму.

У дослідженні також простежуються спроби радянської влади приховати масштаби трагедії та приховати її справжні причини. Репресивний апарат виконував функцію контролю і придушення будь-яких форм протесту та подальшого поглиблення гуманітарної катастрофи.

Таким чином, Голодомор 1932-1933 років на Наддніпрянщині був не лише результатом економічної політики, а й проявом свідомого геноциду та стратегії радянського режиму проти людства. Ці стратегії є важливим кроком на шляху до відновлення історичної справедливості та вшанування пам'яті 1 000 000 невинних жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Марочко Василь. Територія голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси. Проблеми історії України : факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. Київ: 2013. Вип. 22. С. 167.
2. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920-1950 роки) / Вст. слово проф. д-ра Н. Полонської-Василеико. Мюнхен : Ін-т для вивчення СССР, 1957. XLVI, 122 с
3. Carynnyk M. Deliberate, «diabolical» starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. The Ukrainian Weekly. May 29, 1983. Vol. LI. № 22; June 5, 1983. Vol. LI. № 23
4. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег : Укр. Вільна Акад. наук, 1985. 144 с
5. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт В97 Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім Києво–Могилянська академія, 2008. С. 28–180.
6. Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів. Київ : Либідь, 1990. С. 85–108
7. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–х – 30–х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с
8. Марочко В. І. Сучасна російська історіографія голоду в Україні. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 133–139
9. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 19.
10. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально– економічних, культурних процесів в

Україні (20–30–ті рр. XX ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 1999. 190 с

11. Даниленко В. М. Відображення голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ: МАУП, 2003. С. 91–106.. Даниленко В. М. Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 31–52.
12. Осипов В. М. Голодомор 1932–1933 років у документах СБУ. Інтелігенція і влада. 2009. Вип. 16. С. 156— 163.
13. Matiash Iryna. Archives in Russia on the Famine in Ukraine The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th– Anniversary Conference on the Ukrainian Famine–Genocide. University of Toronto, November 1, 2007. The Harriman Review. Vol. 16. N. 2. November, 2008. P. 36–46
14. Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932– 1933 роках. Архіви України. 2008. № 3–4. С. 14–40
15. Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наук. думка, 2003. С. 50–72., Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. Український історичний журнал. Київ, 2003. № 5. С. 101–125
16. Веселова О. Свідчення очевидців голоду–геноциду 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин і наслідків. Історичний журнал. 2009. № 5. С. 3–17., Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932– 1933 років. Краєзнавство: науковий журнал. Київ : Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2009. № 3/4. С. 269–281., Веселова Олександра. Свідчення

- очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 82–98
- 17.Пиріг Руслан. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: джерелознавчий огляд. URL : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php
- 18.Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документальні публікації. Українознавство. 2008. Київ, 2007. С. 179–182
- 19.Пиріг Р. Я. Документи державного політичного управління УСРР як джерело історії голодомору 1932– 1933 років. Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 52–56.
- 20.Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / відп. ред. Л. Дубровіна; НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Головне архівне управл. при Кабінеті міністрів України. Київ, 1995. 348 с
- 21.Boriak Hennadii. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine. Cambridge, MA : Ukrainian Studies Fund, 2009. 55 p
- 22.Боряк Г. Архіви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: сучасний стан та перспективи досліджень. Константи: журнал. Херсон, 2007. № 1 (13). С. 3–13.
- 23.Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / [упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 173.
- 24.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 587, арк. 48
25. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, спр. 270, арк. 25–26
- 26.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 85, 105;

- 27.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 262, арк. 9;
- 28.Держархів Дніпропетровської обл., спр. 270, арк. 5, 6, 25, 26.
- 29.Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – №9. – С. 113
- 30.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 587, арк. 48.
- 31.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 588, арк. 5, 6, 7.
- 32.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, спр. 1865, арк. 13, 16
- 33.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 5.
- 34.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. Р-2240, оп. 1, спр. 80, арк.1
- 35.Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 754.
- 36.Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 320
- 37.Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 354.
- 38.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 9, арк. 207.
- 39.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 9, арк. 208.
- 40.Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 388.
- 41.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, арк. 356.
- 42.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 734, арк. 30
- 43.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-23, оп. 1, спр. 47, арк. 21
- 44.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-23, оп. 1, спр. 47, арк. 10
- 45.Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – Т. 1. – С. 32, 33.
- 46.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 32
- 47.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1,спр. 81, арк. 32–32
- 48.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 74, арк. 21
- 49.Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). – С. 253.

- 50.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 40;
51. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 86, арк. 55
- 52.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 80, арк. 34
- 53.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 80.
- 54.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 78
- 55.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 80
- 56.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 80
- 57.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 76.
- 58.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1 спр. 75, арк. 77.
- 59.Донченко А.С., Самолова Т.Н. Эпизоотия сапа лошадей в
постреволюционный и реконструктивный периоды Советской России:
тенденции локализации и борьбы // Инновации и продовольственная
безопасность. – 2016. – № 3. – С. 57.
- 60.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 86, арк. 63.
- 61.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1,спр. 70, арк. 8
- 62.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1,спр. 70, арк. 22
- 63.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 42.
- 64.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 70, арк. 33.
- 65.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп.1, спр. 70, арк. 25
- 66.Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 519
- 67.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 609, арк. 11.
- 68.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 609, арк. 5
- 69.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 609, арк. 6
- 70.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р–1520, оп. 3, спр. 36, арк. 145–
147
- 71.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. П–19, оп. 1, спр. 850, арк. 71.
- 72.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. Р-2240, оп. 1, спр. 76, арк. 30 зв.
- 73.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. П-19, оп. 1, спр. 1867, арк. 14.
- 74.Держархів Дніпропетровської обл.,ф. П-19, оп. 1, спр. 9, арк. 623

- 75.Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / [ред. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – Т. 2. – С. 72
- 76.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 873, арк. 1
- 77.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19,спр. 1, арк. 500
- 78.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, спр. 37, арк. 1123
- 79.Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історикоюридичний аналіз: монографія / Володимир Тарасович Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – С. 73.
- 80.Вронська Т.В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т.В. Вронська, Н.В. Платонова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки/ [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 39, 40
- 81.ДА СБ України, м. Дніпро, спр. П-27586, арк. 31.
- 82.Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-6483, оп. 1, спр. 27, арк. 271–274.
- 83.Голод: хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / [упоряд. О. О. Мельник]. – Кривий Ріг: Вид. дім, 2003. – С. 230–231
- 84.Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 609, арк. 18
- 85.Там само, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 53
- 86.Там само, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 86, арк. 55.
- 87.Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). – С. 275
- 88.Киструська Н.В. Відтворення історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. співробітниками Державного архіву Дніпропетровської області // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Вип. 5. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 34
- 89.Новікова Л.М. Книги реєстрації актів цивільного стану як джерело з історії Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської

- області // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Вип. 5. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 104
90. Нікілев ОФ. Трагедія Голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат 1932–1933 рр. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Вип. 5. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 99
91. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 33–1026.
92. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 588, арк. 21
93. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 270, арк. 6
94. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 97
95. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 80
96. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 890–891
97. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп. 1, спр. 1696, арк. 35–36
98. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 181.
99. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1 арк. 319
100. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 588, арк. 21–23
101. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6334, арк. 90.
102. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1453, арк. 68
103. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 498.
104. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36, арк. 273
105. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 588, арк. 38–39.

106. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 703, арк. 129.
107. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 9, арк. 213–214
108. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-23, оп.1, спр. 47, арк. 17
109. Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, арк. 1123
110. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 587, арк. 70.
111. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 254.
112. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 40
113. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). – С. 259.
114. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 47.
115. Там само, спр. 80, арк. 7
116. Там само, спр. 75, арк. 47.
117. Там само, ф. П-19, оп. 1, спр. 587, арк.71
118. Там само, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 41
119. Там само, арк. 715
120. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 524
121. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 587, арк. 71–72
122. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 139–140.
123. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп. 1, спр. 1699, арк. 127–128
124. Там само, ф. П-18, оп. 1, спр. 2109, арк. 28
125. Там само, спр. 1699, арк. 128

126. Там само, ф. Р-2262, оп. 1 доп., спр. 2, арк. 17
127. Там само, ф. П-19, оп. 1, спр. 1494, арк. 68–69
128. Там само, оп. 2, спр. 69, арк. 151
129. Там само, арк. 155–156
130. Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 84, арк. 447, 458.
131. Там само, спр. 84, арк. 448–449
132. Там само, спр. 62, арк. 250
133. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 341
134. Михайлюк О. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст. / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2002. – С. 99
135. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 393
136. Семенко Ю. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору/ Ю. Семенко // Вечірня година. – 1992. – №6. – С. 22
137. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 330, арк.15.
138. Там само, ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 62
139. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 63.
140. Там само, ф. П-19, оп.1, спр.117, арк. 10
141. Там само, спр. 86, арк. 15
142. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк.10, 146
143. Там само, ф. П-19, оп.1, спр. 87, арк. 98
144. Там само, спр.158, арк. 20
145. Там само, спр. 490, арк. 17
146. Там само, арк. 16

147. Там само, спр. 703, арк. 92
148. Там само, спр. 270, арк. 25
149. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 90, арк. 42
150. Там само, ф. П-19, оп.1, спр. 87, арк.101.
151. Там само, ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 28; ф. П-19, оп.1, спр. 703, арк. 68
152. Там само, спр.104, арк. 30.
153. Там само, ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 63.
154. Там само, ф. П-19, оп.1, спр. 734, арк. 35
155. Там само, ф. П-18, оп.1, спр. 888, арк. 109
156. Кульчицкий С. Причины голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. – 2003. – 16 августа.
157. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 588, арк. 6–7
158. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1865, арк. 14
159. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1865, арк. 11
160. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 609, арк. 9–10
161. Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, арк. 1123
162. Там само, ф. Р-2240, оп.1, спр. 75, арк. 41.
163. Там само, арк. 36
164. Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 30, арк. 63.
165. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1593, арк. 19а
166. Сергийчук В. Внос Гитлера в фонд МОПРа // Зеркало недели. – 1995. – 2 июня

167. Іваненко В.В., Голуб А.І. Голод початку 30-х років і доля німецьких колоністів // Проблеми германської історії. Німці в Україні: матеріали українсько-германської наукової конференції, Дніпропетровськ, 26–29 вересня 1995 р. – Д.: ДГУ, 1996. – С. 154
168. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932– 1933) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 91
169. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-18, оп. 1, спр. 1696, арк. 165, 168.